

अरणाजि

अब्दुल वहीद 'कमल'

राजस्थानी भाषा साहित्य एव सस्कृति अकादमी रै
आशिक आर्यिक सैयोग सू प्रकाशित ।

©	अब्दुल वहीद 'कमल
प्रकाशक	बाबुल प्रकाशन ोहरु चौक शीतला गेट बीकानेर (राज)
सस्करण	प्रथम 1996
मूल्य	पघानवे रुपये मात्र
आवरण	कलाश्री बीकानेर
मुद्रक	खुशाल कम्प्युटर एण्ड प्रिंटर्स नत्थूसर गेट बीकानेर

उण माइता नै
जिणा रै अठ
बटा रै हियैतणा
लाड—काड अर
मान—सतमान हुवै।

अभिमत

राजस्थानी भाषा मे लिख्याडा 'घराणा' उपन्यास वाच्या । पत्नी पात री पाच दस आठ्या पडता र् आगे पड्या री र्च्छा हुर् । पूरी वाचने र् पाथी हठे राखी । म्हारो मन जाल्या 'राजस्थानी भाषा म छप्याई अब्बल नपर र् उपन्यासा मायने आ हे ।

पत्नी बात तो आ र् भाषा मजियोडी पूठरी अर त्रिपय माथे आपती अर पत्रती हे । राजस्थानीभाषी घराणैजाडा र्ज ऐडी घरवटवाठी घराणावाठी भाषा लिख सरे ।

जच्या री पीडा रो घरणन त्तरो सही अर मरमजाडा आजू ताई म्हारे पड्या मे नी आयो । लोवगीता री आठ्या म्हारी याद म एकदम आयगी 'चालेजी पीड उतापठी घण लुळ-लुळ जाय । ए जणजावाठी तुगार् र्ण नै समय सरे उण रा चित्रण खूब सजोरो हे ।

'घराणो' लफज तो आपा हर वगत हर मौने पै ञाण-वायदा र् लारे र्वता र्सा पण 'घराणो' हुवे र्ज है? घराणा रो र्प र्स्यो हुवे? घराणा रो असली मतलप हुवे र्ज है? लेखक र्ण पोथी मायने इण बात नै रूपाठी तरे बतायी हे ।

जलमती बेटी नै मार नाखवा री घण जगा री रीत अर उणा आदमिया री जिह घराणा र् नाव माथे ई पापाचार री सही फोटू र्वेची हे ।

म्हने लागे लख गाव री पचायता वोटड्या ऊठ-बैठ ञाण-जापदा रीता रिवाजा अर पितूरा नै खूब जाणे घणा समझे । भरम अर मरम री बाता वा भली भात वही हे । म्हने अचभो ही आया एक सैर रा रैवाजाडा दूसरी वीम रा आदमी नै ठाकरा री वाटड्या की मायली अर पिन पोइन्ट बाता री उतरी जाणवारी किस तरे हे? गाव रो जिक् कुआ ढरियो वाटो नाणा सारण अर चडस जैडी नान्ही-नान्ही विगता री अर पचायत री हूबहू फोटू र्वेची हे ।

'घराणा' पडती बेग एक दाण नी त्तरी दाण म्हारी आख्या सू आसू टपक्या म्हारा मन पै इण उपन्यास री एक छाप पडी हे । म्हू जाणू र्ण री वई आठ्या मौका वमोरा पे म्हने याद आवैला । पाना 54 रो आखरी पैरो तो म्है पढने घणा जणा नै सुणायो । खूब वस नै सुणार् है । इण उपन्यास माथे लिखणे री तो घणी गुजाश है । पण थोडा म-प्रेरणा देणो सुभाविर है वास्तविरता है । जे अन्त म हमीदा रो मरणो नी बताता तो ठीक व्हेतो । अठे अन्त नाटकीय व्हे गियो जो सुभाविरता सू अठ्यो व्हे गियो ।

लेखक नै म्हारी बघाई भगवान करे आग इण सू ई बघको सजोरो सुन्दर सरजण करणे म कामयावी मिलै ।

पद्मश्री लक्ष्मीकुमारी चूण्डावत
पूर्व सासण

अभिमत

'घराणा' उपन्यास माय तेरवक राजस्थान रे अतीत रा स्वाभाविक वातावरण रिचित कल्या है। एण निमा म आपरी सुभता सारीफ करण लायक ह। उपन्यास नै पन्ता न्नी अनुभव हीवे मानो पाठक राजस्थान रे पूर्व वरन नै परलल देख रैय है। ऐतिहासिक उपन्यास लिखणो सन्ज नी है पण धी कमल एण विषय माथे आपरी कलम रो कमाल लिखाय रे साहित्य जगत नै एक रास चीज भेज करी है जिची घणी रजक है। श्री कमल री गद्य गीती विराप रूप सू ध्यान देवण जोग है। आपरी भाषा सर्वथा सरल अर सुबोध है। एण माय राजस्थानी भाषा रो साहित्यिक स्वरूप प्रकाशमान है।

-मनोहर शर्मा

कथन कथ्य भासा अर भाव री दीठ सू 'घराणो' जिणी दूजी भाषा री टाळरी पाथी री जोड म सार्न निवणजोग ठरलाळ। 'घराणो' री जेव्ही पात्र मूठे बोल-बोल अर आप आपरी व्याधा-बधा पडणार रे हीवे दुखावण जोग असल्लार रीटियावणी भासा विचे विचे ओखाणा रा छमका अर भावा री गहरई रे पाण 'घराणा' राजस्थानी उपन्यास विद्या री घणमोली माडीपन्नी। माडाणी री मरोन रे भिस जलमता पाण छोरी री मिणियी पेमण रे कथाय रे असरे 'कमल भार्' आपरे उपन्यास मै राजस्थानी सस्कृति रा केई सवावणा-सुगावणा विग्राम तार-तार पो दिया है। सगिया सू कठपीजती मम्मासीजती सुगर्ग जात रा चरिया उधेडते उपन्यास 'घराणो' रे लिखार बनी कमल नै अंगी सारदीणी पोधी लिखण सारु लखणद।

-जहूररत्ना मेहर

'घराणो' जूने जुग अर बळ्ळव री कडाणी है। इण माय तरक जतन करियो है वै उण समै री कड्या अर जीवण रो जधारय उभर रे आवे। म्दारी दीठ सू तेरवक इण मे सकल हुयो है। भासा सातरी लागे।

-यादवेन्द्र शर्मा 'चन्द्र'

राजस्थान अर दूजे क रज्या म लन्की रो जलम सुसी रो अवर कोनी मानीजे। लडवो हुवे तो पाठी बजावे लन्की होवे तो छाजतो। धी अद्भुत यही 'कमल' रो उपन्यास 'घराणो' इये समस्या रो साधो बितराम है जठे दार् लडवी नै बचाणे रा वाचा देवे अर भात-भात रा कष्ट झेलती आपरी बात निभावे।

आज जुग रे साथे समस्या रो रूप वण्डग्यो। सोनाग्राफी सू भूण रे तिग री जॉच करवार लोग लडवी मू दुखारो पाणे री चेष्टा करे। इये मे जान विशेष कोनी सगटी जाता रा लोग है। भारत सरकार। 196 सू कानून लागू कर इसा माडा अर नीच करम करणिया नै कडी सजा रो प्रावधान कत्यो है पण आज ताणी सगळा लागो मे समझ अर चेतना बोनी बापरी। 'घराणो' इये दिना मै समाज मै झरझारण वाळो एक सबल प्रयास है।

'घराणो' री राजस्थानी भासा रो मिठास कमलजी री कलम रो चमत्कार है। सवाण मे नाग्वीपता रचना नै रोचक वणावे। दाई हमीणा रो चरित्र पाठक रे मन पर अमित छाप छोडे। तेरवक नै इये सुन्दर रचना पर बर्षा।

-चन्द्रदान चारण

श्री कमल रो उपन्यास अतीत मे ही भावण नै प्रेरित नी करे परन वर्तमान माथे विचारवा री भी प्रेरणा देवे है। सगटी आधुनिक गिणा-दीशा रे वार भी भारतीय मिनरता री पुनरेपणा हात भी प्रवत है। आज रा वैज्ञानिक आचिचारो गर्भस्थ तिग री जाणकारी सहज कर ही पण कूट माननिकता आळो ओ समाज ई जाणकारी रो दुरुपयोग करता भूण हत्या रो जवो विग्रहणीय काम करण लाग रैया है जो भी मध्यकालीन समाज रे कन्यावध री प्रकृति सू जिणी भान्त कम विग्रहणीय नी है। इण बाजत भी सजा सवेण रचना जराय है।

-विरण नाहटा

एण उपन्यास री कथा जठे इण समाज वुरा नै गिरगारे उठे ई वेगी रे मन्थ नै वेणे सू घणो-घणो ऊजळो अर निवणजोग दरमावणआटे भातभतीने दरसावा री ऊजत पाण पणिया रे अतम नै ऊडे सार् झमेडे। विना जिणी तामझाम रे गाबावू टाटे दळ्ळोडी कथा उणीज घरती मे आपरी जडा जमायोडी बरी कणरे अर मीचे सादे टाग सू-जुग रे साथ नै परोन्ती पची आनी मू आग ववे।

-माणव तियाडी 'बघु'

म्हारा दो आखर

राजस्थान की वीरप्रसूता धरा आपरै रूडे रूप अर सरारै गुणा रै तारै अलै नाग माय आपरी एक अठधी आळसाण सू ओळसीनै। इग धरा की मा आपरै सुगनै सपूता नै बैन आपरै जोध जवान भाया नै अर स्त्री अपरै हथळेवै सू लेय'र मुहाग रै छेकडलै मोड ताई उण धरा की आण र

रातर अणकूत त्याग अर बलिदान दिया अर इग री रजवट नै कायम राती।

ओ बा धरा है जठै बात रा धनी लोग माया रा सौदा करला नी चूक्या। जठै मरणै नै मगळ मायो। जठै मा रै उदर माय ई सुगन मरोधा सीव्या। जठै पालणा माय हालरिया नै अेडी लोरी दिरीजती कै-

इता न देणी आपणी हालरिया हुलराय।

पूत तिसावै पालणै मरण बडाई माय।।

अेडी धरोहर रो ओ गरबीलो महदेस जठै रणबाकडै वीर जोधावा नै जलम दियो वठै ई इग री ऊजळी कूख सू घूडामण पदमणी मीराबाई करणीमाता पना घाम मरवण भूमत अर नी जाणै अलेरू वीरागगावा जलमी जिकी आपरै रूप रग गुण अर करतवा सू इग रेत रो घणमोनो व्यात रच्यो। पण फेर भी आ भोम एक बात मारू जुगा जुगा सू अलूणी रैयी है कै मामती जुग मू आज ताई घणवरै घराणा माय बंटी रै जलम नै बेटी रै जलम सू ओछो मानीजै।

सामती जुग मे तो केई लूठै ठिकाणा मे बेटी नै जलमतै ई मार काढण री रीत ही का बेटी नै परायो धन मान'र उण नै हीणै बरताव सू परोटण'रा चाळो हा। जद कै बेटी अर बेटी एक ईज उदर मे लिटचोडा हुवै। तो पछै ओ फरक क्यू ? ओ भेद क्यू ?

बेटी नै परायो धन मानणो का जलमतै ई गळो टूप'र मारणै री बात सामती जुग ताई री ईज नी है। आज भी दस परदेस रै बडे-बडे समाचार पत्रा माय कदैई-कदैई आ पढणनै मिळै कै फलाणी ठौड मायै भादा शिशु की भूण हत्या का लडकी की जन्मते ही

गला घोट कर हत्या कर दी गई अंडी सबरा पूरे प्रदेश अर मिनरा समाज सातर कदैई नी मिटणआळै कळक दाई हुवै है।

इण सदी रै सातवै का आठवै दसक मे तो राजस्थान रै कइ पत्रा माय किणी ठिकाणे रै बारे में अइरा समाचार कई दिना ताई लगोलग छप्या कै फला घराणै माय बेटी नै जलमते ई मारणे री कुरीति कई पीढ्या सू आज ताई चाल रैयी है। पछै इण बाबत रानस्थान विधानसभा मे सवाल उठया अर एक सागीडो रोळो मच्चो।

27 अगस्त 1995 नै पंजाब केसरी मे एक राबर छपी कै बेटी नै जलमते ई मारणे रै मुद्दे नै लेय'र इण कुरीति री रोकयाम सारू बच्चा के कल्याण हेतु गठित समिति रै जरिये सर्वोच्च न्यायालय मे एक याचिका दाखल करीजी निण माथे सर्वोच्च न्यायालय कानी सू बिहार तमिलनाडू अर राजस्थान री राज्य सरकारा नै चेतावणी दिरीजी कै बै आप आपरी सरकार रै जरिये इण कुरीति नै मेटण सातर बेसी ध्यान राखै।

सामती जुग मांय तो घणखरा सामंत इण जघय पाप नै करता रैया। पण आज तो घणखरा तथाकथित लूठा लोग लूठा नेता अर लूठे ओहदा रा अधिकारी सोनोग्राफी अर बीजी तकनीका सू इण पाप नै करता नी टळै। पण जे बेटी नी रैयी तो इण सृष्टि री रचना किया हुवैली ? क्यू के नर शिव है तो नारी सगती। अर सगती नै मेटण सू राष्ट्र अर मिनख समाज दोनू ईज मिटण रै अडै-गडै पूग जावैला।

बस अडै ईज विचारा नै लेय'र म्है घराणो उपन्यास चार-पाच बरसा पैली लिखणो सारू करयो अर इण बरस पूरो हुयो। इण उपन्यास में गाव रो कथानक इण खातर लियो कै आपाणी सस्कृति री गैरी जड़ा गावा मे मौजूद है अर आज गाव अर स्टैर रो जिको तालमेल है वो किणी सू छानो नी है।

म्है इण उपन्यास री बणगट समाचार पत्रा में छपी घटनावा नै लेय र कल्पना रै सायरे सू बुणी है। पात्र अर ठोडा रा नाव काल्पनिक है। फेर भी किणी सू जे मिळ जावै तो म्है क्षमा चावूला।

म्है इण उपन्यास मे आ कैवण री चेष्टा करी है कै 'घराणो बेटी रै नाव सू, बेटी रै सुभाव सू, बेटी रै बरताव सू अर बेटी रै चाल-चलण सू ओळखीजै। क्यू कै सातरै सस्कारा में सखरी शिक्षा-दीक्षा में पळी-पोखी बेटी घर सू 'घराणो बणा देवै अर कुसस्कारा में पळी-पोखी बेटी घर रो 'घरकोळियो कर काढै। इण खातर घराणो बेटी सू बणै है।

इण उपन्यास रै नारी पात्रा माय पाना अर पारो जठे बेटी रै जलम नै बेटै रै जलम रै बराबर मानण री लीक बतावै बठै ईज जीवणजी बेटै सू वंश अर घराणो चालण

री जिद्द माथे अड़घो रैवै । पण हमीदा दाई उण गुत्थी नै सुळजावण रातर अर पारो नै नियोडै आपरै वचना नै निभावण रातर अणराणी अणघीती अबखाया नै झेल'र ठाकर सुत्तानसिंह री सरण मे छोरी नै सूप देवै जठै ठाकर अर ठकराणी दोनुका नै बेटी रो घणो चाव हुवै अर उण रा लाड-कोड हुवै ।

महें इण उप'यास मे आ दरसाव'नी री भी चेष्टा करी है कै नारी लूठी सू लूठी अबसाई नै झेल'र सिधणी दाई सजी रैय सकै है । पण बा आपरी औनाद री हत्या हुवती देखै तो उण री अरस री पीडा अर उण री मायली मग्गता लाज सरम मान भरजाद मगळा नै तोड'र बा बदळै री भाजना सू धू धू कर'र बळणनै लाग जावै है ।

म्हारी अैडी चेष्टावा इण उप'यास मे कितरी'क सफल हुई है इण सारू तो आप सगळां रा विचार जद-कद म्हारै ताई पूग्गा ईज म्हारो जीव धापसी ।

छेकड महें राजस्थानी रा सबळा अर लूठा कवि भाई बुलाकीदासजी बावरा जिका महने उप'यास लिखण खातर उकसायो हिंदी-राजस्थानी रा लूठा विद्वान श्री भाणक तिवाडी बाधु जिणा रो इण उप'यास री पाडुलिपि तयार करणै मे सरावणजोग सैयोग मिळयो सुशाल कम्प्यूटर एण्ड प्रिंटर्स रा भाई जवाहरजी व्यास अकादमी रा अध्यक्ष श्री सौभाग्यसिंहजी शेखावत अर सचिव श्री सत्यप्रकाशजी आचार्य उप सचिव श्री पृथ्वीराज जी रतनू, श्री सूर्यप्रकाशजी बिस्सा सम्पादक भरवण घाहेताळू मित्र अर हिंदी रा कवि श्री नवल बीकानेरी मास्टर अब्दुल गनी अशाफक अर इसरार कादरी बाधुआ नै घणो-घणो धापवाद देवू हू जिका रै घणमोलै सैयोग-पाण ओ उप'यास आप रै हाया माय सूपू हूँ ।

अब्दुल वहीद कमल

नेहरू चौक शीतला गेट

बीकानेर ।

दूरभाष 524097

एक

देस री आजादी रै दूसरै दसक री बात ।

सौ-डैढमौ घरा रो एक छोटो-सो गाव होदा । गाव मे दस-वारह घर मुसळमाण रा की घर मेघवाळा अर नायका रा बाकी जाट घामण खाती नाइ अर बीजै लोगा रा । गाव म एक कच्ची-पक्की-सा ठाकुरजी रो मिदर । मिदर सू धोडी दूरी माथै कच्ची ईटा सू बण्योडी एक मस्जिद । साठ हाथ ऊँडा मीठै पाणी रो एक कूवे । कूवे सू धोडो अळघो पीपळ रो जूनो रुख ।

पूरे गाव मे जीवणजी छोगजी अर लालजी रा घर पक्कै घरा मे गिणीजै । ऐ तीनू घर ठाकरा री कोटड्या कहलायै । आ तीनू कोटड्या मे कच्ची ईटा री साळा अर पक्की ईटा सू बण्योडी पिरोळा है । गाव रै बाकी लोगा रा घर घास-फूस रै झूपडा अर छाना सू बण्योडा है । जद सू ओ गाव बस्यो है तद सू इण नै अजू ताई सड़का सू नी जोडीज्यो है ।

ओ गाव निरै गाव दाई रस-वस रैयो है । इण गाव रा छोगजी आपरै गाव मे अर असवाडै-पसवाडै रै गावा ताई आछा पूजीजता अर ठाकरिया आदमी मानीजै ।

इग गाव सू पद्म-सोळै कोस माथै टाटिया री मडी है । उठै सू गाव रा लोग आपरी चीज-बन्त खरीदै अर आपरो लैण-दैन करै । छोगजी अठै रै लाग सू अर बिघोटियै अफसर रा सू आछी बणायोडी राखै अर आपरै गाव रै लोगा रा अड्या काम काडै । जिण सू छोगजी रो रतयो बीजै लोगा सू बेसी मानीजै गाव रै लोगा मे ।

इण गाव रा लोग आपरी जूनी परपरा मुजब एक डोरी सू बध्दोडा-सा हियै तणै भाईघरै सू रळ-मिन रैवता आया है । एक-दूजै रै सुख-दुख माय साझीदार हुयणो अठै री रीति नीति है । अठै रा लोग आपरी जूनी मरजदा अर सत्कारा सू

बध्मेडा मस्ती सू आपरै तीज तिवारा अर मळा-मगरिया नै भेळा हुय र मनावै अर आपरा बगल माज-मस्ती सू काटे ।

इण गाव मे सहैरा री झळ अजू ताई नी पूमी ही । अठै रा लोग सीयाळै री राता माय अग्गी-आसी रात कहाणिया किस्सा अड्य रयाता री जूनी बाता अर आखण्ण कवता नी धापै तो ऊनाळै री चाँदणी राता माय गाव री गुवाड माय कठैई टावर तो कठैई मोट्यार कबड्डी रोले तो कठैई लूणिया घाटी रमे ता कठैई हरदडो अर हूडी-हूडी सू मगळी गुवाड माय हाको करता नी धके । कठैई की लोग वैठया गप-सप मारै अर मना लूटै ता कठैई गज रा बूढा-बडेरा बीत्योडै बगता री जूनी बाता करै अर जमानै री उडीक मे मनसूबा बाधै । गाव री लुगाया कठैई हरजस गावै तो कठैई गाव री छोरया तुक्मीचाणी सैलै अर गिल-गिल हँसै ।

इणी गाव री ऊनाळै री एक रात ।

किरत्या सिर सू ढळ रैयी ही । गुवाड सगळी खाती हुयगी ही । गुवाड री चैठ-पैठ मिटगी ही पण तीन-चार माट्यार अजू ताई उण गुवाड मे बैठया आपरी गप-सप मे लाग्योडा हा ।

आ मोट्यारा माय सू एक जणै री निजर चाणवनी एक लालटैण रै चानणै माथै पडी । बा सगळा नै दितायो । उणा री गप-सप बढ हुयगी । उणा रा कान सड्या हुयग्य अर सगळा उण चानणै कानी गौर सू देखणनै लाग्या । बा चानणो बाड रै सारै-सारै चाल रैयो हो । दो लुगाया लालटैण लियाडी ठाकर जीवणजी री काटडी कानी जाय रैयी ही ।

उण मोट्यारा माय सू सुगनो बोल्यो भाईडा आज तो एक पुन कमावो ।

भैरू पूछ्यो 'क्या रो पुन र सुगना ?

सुगनो उधजो दियो दिखो भाईडा बा लालटैण रो चानणो जीवणजी बाबोसा रै घर कानी जाय रैयो है ।

भैरू वैयो 'काई हुमो तो ?'

सुगना बोल्यो 'भैरू तू तो साय गैलो है ।

भैरू सुगनै नै की आगे कैवतो इण बिचाळै ई एक जणो भैरू नै टोक्यो, अर भैरू सुगनै री बात नो सुण याग देखा आगे ओ काई कैवै है ?

अबै भैरू की नी बोल्यो अर सगळा सुगनै रै मूढे सामी साकणनै लाग्या । सुगनो बोल्यो दिखो भाईडा थोडी-घणी बात तो आप इ जणो हो अर इण बगत आपा जे उण बात मे उळझग्या ता बगत हाथा सू निकळ जावैलो अर आपा पुन्न जमाया बिन्ग इ रैय जावता । एण बगत सगळो गाव गैरी नींद मे सुत्यो है । आज

आपा नै जीवणजी बाबोसा रै घर री पूरी निगराणी राखणी है। ज आपा नै सगळी रात जाग र काटणी पडै ता काटणी है। आप सगळा म्हारै लारै चुपचाप हुय जावो अर पूरी रात चौकस रैवणै री दरकार है।

अबै बा सगळा री समझ मे आयो कै स्यात जीवणजी बाबोसा रै घरै बाल-गापाळ हुवणआळो है। सगळा चुपचाप खड्या हुयग्या। आप-आपर गाभा नै झाड्या अर खाथै-खाथै पगा सू जीवणजी रै घर कानी टुरग्या। बै सगळा जीवणजी रै घर री बाड ताई पूग्या हुवैला कै जीवणजी रो यत्तारो सुण्यो तो सगळा-रा-सगळा बाड रै ओलै इण भात लुक र बैठग्या कै किण नै ई नी दीलै। बै इण भात दड खीची कै उणा री सास रो सिसकारो भी किण नै ई नी सुणीजै। लालटैण रो चानणो अबै ताई जीवणजी रै घर माय जाय चुक्यो हो।

माझळ रात ही। तारा छापी चूनडी-सो आभो आपरी छक जवानी माथै हो। स्यात समुदर-सो गहरी नीद मे सूत्यो सगळो गाव। बाळू रेत रै धोरा सू चौफेरो पिट्योडो ओ गाव अर गाव रै च्यारूमेर पसरयोडो सागीडो सरणाटा जाणै ओ सरणाटो सगळे गाव नै आपरी गोदी माय सावट राख्यो हो। पण इण गहरै सरणाटै नै गाव रै जूनै बाडा (न्होरा) माय लाग्योडी घास री वागरा अर खजडा माथै बैठी कोचरया आपरी अणभावती तीखी बोली सू कदैई-कदैई झकझोर देवती ही तो कदैई गाव री अकूरड्या माथै खड्या गधिया आपरी बेसुरी भूक सू सगळे वातावरण नै किरकिरा कर देवता हा।

ऐडी सूनी रात मे जीवणजी आपरै घर रै फळसे री आगली तिबारी माय बैठयो आपरी लुगाई पाना नै उडीकै हो। पाना आपरै सागै दाई नै सेय र आयगी ही अर घर माय बडती ई बा लालटैण नै बुझाय दी।

ठाकर जीवणजी चीठ री लकडी दाई चीठै हाडका रो अघवूढ आदमी। सुभाव सू भी चीठो अर चिडचिडो। बात नै झेल्या पछै छोडै ई कोनी। उण री गाव मे किण सू ई नी बणै अर गाव री उण सू नी बणै। बो गाव नै गिणै नी अर गाव उण नै गिणै नी।

इण दिना जीवणजी कीं घणो ई चिडचिडो हुयग्यो हो। बो बोलतो ई बटका बोढतो बोलतो हो। घर माय पाना रै बडता ई बटको बोढतै ढग सू, पण धीरै सू जीवणजी पाना नै पूछ्यो दिवै री मा दाई आयगी काई ?

पाना उथळो दिवो हों।

जीवणजी बोत्यो 'तो टाबर हुवता ई म्हनै बेगो-सो दिवा देयी।

पाना धीरै सू नैवो 'ठीक है। पाना इतरो धीरै सू कैवो कै उण रो कैवणो

जीवनी १ नी सुनी ।

अब जीवनी का पीसत था 'गम रावण' राड । जर तू त बल
नै नै है ?

पना नै टाबर हुण्डाई झूड़े मय अपरी बिनकी परा कने
छाड र राड जीवनी कने अउ धीरन मू बली 'दण' की ध्यवा त राग ।
टाबर म्हारी हथेड़ी मय तो है जेनी 'रि' म्हे अप नै जैत ई दिग दवू । पढे
हमीदा दाड अबर-अबर इ त अप रै मूटे तामी घर मय बड़ी है । टाबर तो
अपरी घडी पुठ पूरी हुया ई हुयन अर हुयत ई म्हे अप नै दिग दवूती ।

जीवनी दता नै भीर बल्ये ठीक है ठीक है । पण टाबर रा
रोवणे झूड़े सू वारे नी निकळणे चाइजे । राव तो राव अतराई-पावड़ी रै
पडीस्या तई ओ बेरो नी हुवणा चाइजे जै जीवनी रै घर मय बल-गपड
हुवणाछा है जै हुयो है ।

पना जीवनी रै कने मू निकळती ई बडवडाई 'राई कर' इण अजानई
री घडी माय ओ मिनरा की टाग नी रावे । अठिनै तो बीननी रै जवान री बा
रैयी है अर इण नै अपरी बत रावण री ताजड़ी है । पने म्हने काड समजवै
है ? म्हे इण घर माय आज इ ता आइ कानी जिवा म्हने बार-बार समजवै है ।
पना आगणे म अय र झूड़े कने सडी हुपगी ।

दाई हमीदा झूड़े मय बडता ई देयो-चू है माय धुसती धेपडया रो धूत्र
चिमनी रै पूरै उजस नै ढक रायो हो । पूरो झूडो धूवै सू भरीज्येडो हो । चूले
माथे रायाडी हाडी म पाणी उकळ रैयो हो । हमीदा झूड़े रो कियड पूरो ज्येज्ये ।
जिण सू धूवा कम हुयो । वा देरया वै झूड़े मे एरै पावडे पाटघेडा मूदडा अर
ठाव-ठीकर अठीनै-उठीनै बेडोळै ढग सू चिड्याडा पड्या है । उणा रै विचाळै
माथे रै कने सायरा तियाडी पारा टाबर जणने री पीडा राय रैयी है । पारा रो पूरो
डीत परसेवै सू भीज्याडा है । उण रै चैरे सू परसेवै री बूदा टप-टप पड रैयी है ।
वा आपरै होठा नै दता विचाळै बार-बार दबावै है अर छोडे है ।

हमीदा दमफोटू धूवै माय पारा नै हाल सू बेहाल देस र हकली-बकली
रैयी । वा शट पीडा सू लटपटावती पारो रै मूढे माथे पाणी रा छाटा न्हास्या ।
उण नै चेतो करायो । पढे लाड-प्यार सू हळकी-सी धमकी सागै वैयो 'पारो
हिम्मत राव बेटी । टाबर तुगाइया ई जणे है । भीता रै टाबर नी हुवे है ।

पारो म धाडो-सा चेतो बापरया । वा हमीदा दाई नै आपरै कने देली तो
उण नै फी ढाडस जध्या पा पारो अपरी पाटघाडी आस्था सू हमीदा कानी देस

रैयी ही। उण रै मूढ सू एक आखर भी नी निकळ रैयो हो। हमीदा कानी देखती-दखती पारो पूठी नसडी न्हाखदी।

हमीदा जाण हें कै टाबर जामण री पीडा लुगाई खातर घणी ओसी हुवै। जिण टैम टाबर मा री पाव्या सू बारै आवै उण टैम री पीडा तो लुगाई खातर जमीन-आसमान एक कर देव। बा पाणी सू काढ्योडी मछली दायी छटपटावै। बा पीडा माथै पीडा खाव। उण रे हाथा-पगा माय कदैई सरणा चालै तो कदैई बठीठा आवै। कदैई उण रो कल्लो सूखै तो कदैई मूढे माय ज्ञाग आवै। कदैई बा ठडी हुय जावै तो कदैई उण रो डील तपणनै लाग जावै। ऐडी अथाग अर अणकूत पीडा नं झल र लुगाई इण सृष्टि री रचना करै। फेर पारो तो बापडी दुखा री मारयोडी जिन्दगी सू हारयोडी लाड-प्यार री भूखी अपणायत री तिस्ती। घर री कळह री भोभर मे आगै ई घणी सिकै है पछै इण दुखियारण नै ओ मालिक इतरी बडी सजा क्यू देय रैयी है ? हमीदा आपरी लूगडी रा पल्लो पसार र दुआ मागी ऐ खुदा तेरो रहम कर तेरी मेहर कर अर इण दुखियारी रो बेगो छुटकारा कर । फेर बा पारो मे चेतो बपरावण खातर उण नै चचेडणने लागी। कदैई तातै पाणी रा अर कदैई ठडै पाणी रा छाटा उण रै मूढे माथै दैवणनै लागी।

पारो मे कीं चेतो बापरयो। बा हमीदा नै कीं वैवण खातर आपरै होठा नै फडफडाया। पण कीं कैय नीं सकी। ता हमीदा उण नै पाणी रो एक गुटको दियो। पछै लाड सू पूछ्यो 'हा हा काई कैवै है ? पारो बोल बेटा बोल। थोडी हिम्मत राख बेटा हिम्मत हारया पार नीं पडैली।

पारो आपरी खुली आव्या सू हमीदा कानी देख रैयी ही। पण उण रै मूढे सू एक बोल भी नीं निकळ रैयो हा। हमीदा उण नै फेरू पाणी रो गुटको दियो अर बोली देख बेटा म्हें तो घणाई जापा कराया है। पण थारी तरिया हिम्मत हारती किण नै ई नीं देखी। हमीदा आगै कैयो देख बेटा तू कोई पैलण-गैलण तो है कोनी जिको तनै कोई बात रो डर हुवै। का तनै टाबर जलमणै रो बेरो कोनी ? बावळी तू तो ब्हीत डर रैयी है। हिम्मत राख बेटा एक-दो पीडा खावणै सू थारो छुटकारो बेगो हुय जासी ।

पारो पपडायै होठा सू, सूक्योडै कठा सू, भाठै-सी करडी जीभ सू काठी हिम्मत कर र बोली 'म्ह म्हें तो आज मरूली म्हारी तो ज्यान चात्ती ए मावडी पण म्हनै म्हारै मरपी री कीं चिता कोनी पण हमीदा मावडी तनै तनै म्हारै ठाकुरजी रो वास्तो है कै कै म्हें मरू का जीवू पण तू म्हारै हुवणआळै टाबर नै जिया तिया बचाय लेयी। बा आपरै होठा नै दाता

मू भीचती थकी अर आपरै हाथा-पगा न ऊधा-सूधा पटकती थकी आग कैयो हमीदा मावडी नीं ता नीं ता म्हार घराणै रो नावगो ई मिट जावैला । ए मावडी पछे इण घराणै रो गुरग्याज इ नीं रैवैला । पारो रै मूढे माथै आपोडै परसेव रं सागै उण री बडी-बडी आख्या मू माटा-मोटा आस् ढळकणनै लाग्या ।

हमीदा आपरी लूगडी रै पल्ल सू पारा रा मूढा पूछ्या । बुचकारी । पछै धीरज सू कैया बेटा तू बावळी हुमगी काई ? मरणो बारै ई पड्यो है काई ? पछै तुमाई तो बार-बार मरै है अर बार-बार जीवै है । क्यूकै बेटा तुगाइ राड तो दुखा रो भाडो हुजै है । पण बा दुखा रै इण समदर नै आपरै सबर अर ध्यावम सू पार करै अर जीवती रैवै । तू एंडी गैती-गूगी बाता नीं कर बेटा तनै कीं नीं हुवैला । पछै म्हाे धारै सू ओ वादो कर हू कै धारै टाबर नै बचावण सारू म्हाे म्हारी ज्यान री बाजी लगा द्यूली ।

हमीदा री बात पूरी हुई कोनी ही उण सू पैली इ पारो हमीदा री हथेळी नै आपरी हथेळी सू काठी झाल र बठीठा खावणनै लागी । अर बा बठीठा खावती-खावती पूठी ठडी हुपणी । हमीदा पारो नै मसळणनै लागी । पारा नै मसळती-मसळती हमीदा साच्या 'राड तू कैवणनै तो ओ कैय दियो कै धारै टाबर नै बचावण खातर म्हाे म्हारी ज्यान री बाजी लगा द्यूली अर तू त्तरो बडो वादो कर लियो । पण आ पार किया पडसी ? जीवडा ओ तो तू जेटा वादो कर लियो । हमीदा नै लागी जाणै उण रै माथै री रगा तणीज रैयी है । उण रा अपा उण नै माय सू खाप रैयो है । उण रै डील माय अणूती धूजणी छूट रैयी है । हमीदा ठैर-ठैर सांच रैयी ही कै राड धारो सुदा क्यू निकळ्यो ? तू त्तरो बडो वादो क्यू कर लियो ? साई रा सौ खेप है । जे काल-कदास नै की रजा-कजा हुमगी अर जे तू इण रै टाबर नै नीं बचा सकी तो तू अत्लाह रै धरै धारो काई मूढे दिखावैली ? बठै काई जवाब देवैली ? फर हमीदा कीं सुस्ता र अपणै आप मू बाती 'राड तू तो धारी मौत नै खुद ईं नूती है । क्यूवै तू तो जाणै है जीवणजी बाबोसा रै घर री रीप नै इण रै खोडीलै सुभाव अर पापी हठ नै । हमीदा नै लाग्यो कै उण रै पछतावै री भीत उण रै माथै पड रैयी है । अर बा पागे नै भूल र आपरी चिंता मे दूबण लागी ।

इतरै मे पारो जोर-जोर सू रणकणनै लागी । हमीदा रो आपरी चिंता सू ध्यान टूट्यो । बा पारो कागी मुडी । उण री कमर नै दबावती थकी उण नै जोर-जोर सू पीडा खावण रो कैयो । पारो पीड माथै पीड खाप रैयी ही । पण अजू इ उण रो छुटकारो नीं हुप रैयो हो ।

अठैनै पाना जद सू ईं घर रै आगणै री भीत माय बण्योडै आठै मे राख्योडी

ठाकुरजी री मूरती सामीं राय-राय अरदास कर रयी ही हे भगवान म्हारै घराणै री जात नै बचा र म्हारै माथै उपकार कर म्हारा सावरिया । म्हारै घोळा माथै किरपा कर हे तिरलोकी रा नाथ । अबै इण री लाज ह धरै हाथ ।

जीवणजी कनै सू पाना जद सू आई ही तद सू बा आपरै इस्ट सामीं इण भात अरदास कर रयी ही । कदैइ बा धर-धर काँप ही ता कदैई बा आपर जीव नै भाठै-सो काठो कर र झूपडै कानी आपरा कान लगावै ही ।

पाना जाणै ही टावर हुया पछै रै नतीजा नै । बा जाणै ही आपरी आस्या सामीं हुयोडै कुकरमा नै । जद भी उण री आस्या रै सामीं हुयोडै कुकरमा रा दरसाव उण नै याद आवता तो उण नै लागतो कै उण रै डील माय सू जाणै बिजळी रो सगाटो-सो निकळग्यो है । अर बा धर-धर कापण लाग जावती ।

उठीनै तिबारी माय माचै माथै बैठयो जीवणजी बार-बार खाँसै हो अर सखारा करै हो । जिण रो मतलब हो कै बो अजू ताई जाग रैयो है ।

जीवणजी रै घर री बाड-ओलै बैठ्या सुगनो भैरू अर उण रा साथी दड खींच्योडा जीवणजी रै घर री हलचल कानी आप-आपरा कान लगाय रास्या हा । उणा नै डर हो कै उणा नै कोई देख नीं लेवै ।

उठीनै झूपडै मे पारो घडी क मे ठडी हुवती ही अर सुन्न मे आवती ही तो घडी क में बा चेतो करती ही अर आपरै हाथा नै उघा-सूघा मारती ही । हमीदा उण मे बार-बार लूग री उकाळी सू गरमी बपरा रैयी ही । पण उण रो छुटकारो अजू ई नीं हुय रैयो हो ।

दो

आभै रो तारामडळ बगत रा गासिया करता आपरी गति माथै चाल रैयो हो । गाव आपरी गहरी नींद माय खर्राटा भर रैयो हो । मधरा-मधरो बायरियो गाव री जाळा पीपळ नीम झाड्या खेजड्या जैडे रूना सागै बतळावण करतो रोही कानी जाय रैयो हो । गुवाड री गौर म बैठी गाया भैस्या उगाळ्या सारै ही । एडै बगत मे कुत्ता रो चाणचवै कूकणो पाना नै इण भात लागै हा जाणै उण रो हाय काळजो खड्या हुय रैयो है । क्यूकै सूनी राता माय कुत्ता रो कूकणो सुगनीक नीं मानीजै । उण सुनसान रात माय कुत्ता रै कूकणै सू ठाफुरजी रै आळै सामी सडी पाना रै मन माय बुरै-बुरै विचारा रा भतूळिया उठणनै लाग्या । बा अणहूणी कल्पना रै सागै आपरी विगत मे डूब र धर-धर कापण लागी ।

अधबूढ पाना अदखाई अर पीडा रै तपते घोरा नै पार कर र हिम्मत हात्थोडी हिरणी दार्पी आपरै घर रै हालाता सागै समझीतो कर लियो हा । बा आपरी ऊमर रै बाकी दिना नै धक्को दय रैयी ही ।

पाना रा पीहरो आपरै चौबळे माय पूजीजता अर नामी घराणो हो । उण लूठै घराणै री बटी पाना ठाकर जीवणजी रै लारै पीहरे अर सासरै री इज्जत खातर अणर्चीत्या अणभास्या अणहूता अणकूत दुखा नै झेल्या हा पीडा सैयी ही अर जीवती रैयी है । पण अत्रै उण री सूक्योडी साकळ-सी देही माय इण दुखा रै भारियै नै उठावण री सगती नीं रैयी ही । फेर भी उण मे धीरज ही । ध्यावस ही । पाना सुळ्योडी अर आगूच दीठ री एक स्याणी लुगाई ही ।

आज पाना स्याणप रै सूत नै झाल्योडी आपरी सूझ-बूझ सू बगत रै टणकारा नै ललकारणै री हिम्मत ता बटोरै ही पण विगत रा दरसाव जद उण नै याद आवै हा तो उण रो काळजो गिरै छोडै हो ।

उण नै याद आयो बो दरसाव जद उण री पैलपोत री बेटी नै देवे रो बापू

अर देवै रो दादो जोरावरसिह जलमती नै ई टैंटवो दाब र मार न्हाखी ही। पाना मन-ई-मन फुसफुसाई कै इण भात ई म्हारी दो और बेट्या नै ऐ दोनू जुल्मी हया-दया बिना ई मार काडी ही। म्है म्हारी कूख सू जलम्पोड़ी काची कूपळा नै म्हारी आख्या सामी मरोड़ीजती देख'र जद जोर-जोर सू रोवती धाड़ती अर येचेत हुय जावती अर म्है गैली हुयोड़ी-सी बहकती, बडबड़ावती अर म्हारा गाभा फाड लेवती तो ई देवै रै बापू अर दादै जोरावर सिह नै कदैई म्हारै माथे दया नी आवती। उल्टा म्हनै मारता डाटता अर दुख देवता।

बेटी नै जलमतै ई गळो घोट'र का अमल देय'र मारणै री रीत इण घराणै में लारती चार-पाँच पीढिया सू चाल रैपी है। इणा रो ओ मानणो है कै बेटी तो भाग- फूट्या रै हुवै है।

पाना पूठी आपरी विगत मे डूबगी अर उण रै कानां मे आपरै सुसरै जोरावरसिह रा बोल गूजता लखाया। बो कैया करतो हो कै बेटी रै जलम सू बेटी रै बाप री मूछ नीची हुय जावै। बेटी परायो घन हुवै। जवाई घर रो जम हुवै। जे बेटी रा सासरला तीन कोडी रा भी हुवै तो ई उणां रै सामी बेटी रै माईतां नै हाथ जोड़्यां खड़यो रैवणो पड़ै। बेटी नै कितरो ई देवो पण बेटी रै सासरला नै घाप नी आवै। बेटी रा सासरला आपरी अणहूती भूख नै, बेटी नै जीवती बाळ र का उण नै मैणा अर ताना री भोभर मे सेक'र, का उण नै अणूता दुख देय र मिटावै। बो आ भी वैया करतो हो कै बेटी भी बेटे दापी काळजै री जड़ हुवै। पण जिकी जड सू घराणै री ऐन डूबै, पाणी मरै अर इज्जत रा टक्का हुवै ऐड़ी जड़ नै पनपणै सू पैती ई बाढ देवणी चाईजै।

ऐड़ी धारणा नै लेय'र इण घराणै रा लोग बेटी नै जलमता ई मारणो मामूली बात समझता आया है। पाना सोच्यो कै आखो गाव इण घराणै री इण खोडीली रीत नै आखी तरया सू जाणै है। पण गाव रै मूढे माय जीभ कोनी। अर किणी री आज ताई इण री खिलाफत करणै री हिम्मत कोनी हुई। पछै ऐ जुलमी आपरै जुलम रो की सबूत भी तो नी छोडै है। म्हनै याद है जद म्है एक बार इणा रै जुलम रो विरोध करयो हो तो ऐ दोनू बाप-बेटो म्हारी हाडी-हाडी रळ्या न्हाखी ही। म्हनै कई दिना ताई रोटी नी दी ही। देवै रो बापू तो म्हारै डाम तक चेप दिया हा। अर जद म्है छेकड़लै टैम पेट सू ही तो म्हारै मूढे सू आ बात आधी हुयगी ही कै ना मईना ताई भार डोय र जे छोरी हुयगी तो म्है तो पूठी ई बिना औलाद रै हुय जावूली। आ बात जद गाव रै पचा ताई पूगी तो गाव री पचायत भेळी हुई अर देवै रै बापू अर दादै नै पचायत मे बुलाया। उणा सू म्हारै मूढे सू आधी हुयोड़ी यात

रो उधळा माग्यो । तो ऐ दोनू बाप-बेटा पूरी पचापत नै टक्को-सो उधळो दियो हो कै म्हारै खेत री बेल रै लोये नै म्हे मतीरडी बणण देवा का नी देवा आ तो म्हारी भरजी है । थे कुण हो म्हानै पूछणआळा ? अर थे कुण हो म्हानै बरजणआळा ? पछै धारै कनै काई सबूत है कै म्हे बेटा नै हुवता ई मार देवा हा उण टैम छोगजी रीस म आय र कैयो हो कै 'जोरजी टाबर बेल रो लोयो कोनी हुवै । बो मिनख रो अस हुवै । अर मिनख रै अस नै मारणो जुलम हुवै । अर जिण दिन म्हानै सबूत मिलग्यो तो जोरजी दोनू बाप अर बेटै नै छठी रो दूध याद अणाय देवाला पाना नै याद आई कै था दिना म्हें पूरै दिना सू ही । गावआळा म्हारै टाबर हुवण री ताक मे हा । गाव आळा नै जद बेरो पड्यो कै म्हारै बाल-गोपाळ हुवणआळो है तो उण टैम सगळो गाव रीस मे काठो भरीज्योडो म्हारी कोटडी कानी उलळ पड्यो हो । अर गाव रै लोगा नै इण भात भेळा हुयोडा देख र म्हारो घणी अर म्हारो सुसरो पूरै घर मे लापो लगाणे रो सरजाम कर लियो हो । क्यूकै उणा नै बेरो हो कै जे टींगरी हुयगी तो गावआळा उण नै मारण नी देवैला ।

पण जाग-सजोग सू म्हारै देवो हुयो । बेटो हुयोडो देख र गाव रा सगळा लोग आप-आपरै घरा कानी चल्या गया । म्हारै घणी अर सुसरै रै सोनै रो सूरन ऊग्यो । कासी रो थाळ बाज्यो । रावळै मे उण दिन डोलण्या जच्चा राणी अर हालरियो गायो । म्हारा सगळा दुख धरती रै माय घसग्या । म्हें फूली नी समापी ही । देवै नै लाडा-कोडा अर फूला सू बेसी पाळ्यो । उण रै केळ री कामडी-सी गुताब रै फूल री पत्ती दायीं फूठरी-फररी बीनणी लाया ।

म्हारै देवै अर पारो रो जोडो सिद-पारवती रो-सो जोडो हो । आखो गाव धुधकारो घाल-घाल पूरो हुओ हो । पाना एक सिसकारो न्हाख र सोचणनै लागी नी जाणै किण री निजर लागी कै हसा रो ओ जोडो बिछडग्यो । अर आज म्हानै ऐडा दिन देखणा पड रैया है । पाना री बूढी आख्या पाणी सू भरीजगी । बा आपरी आख्या नै पूछती थकी पूठी ई विगत रै तपतै घोरा माय तिस्सी हिरणी-सी भटकणनै लागी । जद पारो रै पैलडी बेटा इण रै गरीब मा-बाप रै घरै हुई ही तो पारो चार-पाच मईना तक नी आई ही तो देवै रो बापू हिडकायोडै ऊठ दायीं म्हनै अर देवै नै बटका सू खावतो हो । देवो टाबर हो । बो आपरै बाप रै इण हिडकाव रो कारण नी समझ सक्यो हो । म्हें चावती ही कै भगवान करै पारो अठै नी आवै । पण बेटा रै खातर ता लखपत्या रै घर मे भी ठौड नी हुवै । पछै बापडै उण गरीबा रो डोळ बेटा नै सभाळण रो किया हुवतो हो ? बेटा नै तो अत-पत सासरै जावणो ई पडै है ।

चार मईना सू पारो म्हारै घरै आई। फूला रो भारो-सी गुलाब री पत्ती-सी सोनै रो टुकडो-सी पोती नै लाई। पारो नै ओ बेरो नीं हो कै इण फूल री पत्ती नै ओ खोडीलो सुसराजी आपरै अगूठै सू मसळ र मार न्हाखसी अर आपरै घराणै री पापी रीत नै पूरी करसी।

म्हें देवै रै बापू रो घणो ई ध्यान राखती ही कै इण जम रो हाथ इण बच्ची माथै नीं पडै। पण एक दिन म्हारी आख लागी। देवै रो बापू मौको देख र छोरी नै लाड रै मिस माँचै माथै सूती नै आपरै हाथा मे उठाली। कूडो लाड लडावतो छोरी नै घर रै लारै गाया री गौर माय लेयग्यो अर उण रो टँटवो दाब दियो। हबडकै म्हारी आँख खुली। म्हें छोरी नै माँचै माथै नीं देख'र झट बीनणी नै पूछ्यो तो बा टिचकारी सू उथळो दियो कै सुसरोजी बारै लेयग्या। म्हें हडबडागी म्हें घणी ई बेगी लारै भागी। पण म्हारै पूगणै सू पैती ई ओ पापी उण कळी नै आपरै अगूठै सू मसळ काढी ही।

म्हें आकळ-बाकळ हुयोडी अर म्हारी फाट्योडी आस्या सू खडी-री-खडी रैयगी। म्हें सुन्न मे आयोडी बठै कद ताई खडी रैयी ओ म्हनै कीं बेरो नीं रैयो।

देवै रो बापू छोरी नै आँगणै माथै न्हाख'र कूडो ई कूकणनै लाग्यो। आस-पड़ौस रै भेळै हुयोडै लोगा नै कैयो कै छोरी माथै पाडकी पग राख दियो अर छोरी मरगी। उण टैम बीनणती रोय-धोय र सबर कर लियो अर म्हें ई माथो पीट र रैयगी।

पारो इण घर री इण पापी रीत नै नीं जाणै ही। इण नै तो बेरो उण टैम लाग्यो जद इण रै दूजी छोरी हुई। उण छोरी नै बचावण खातर म्हें अर देवो म्हारै प्राणा री बाजी लगादी। घर माय घणा ई गोधम हुया घमसाण हुया। पण म्हे उण नै इण पापी सू नीं बचा सक्या। देवै रो बापू उण टैम देवै नै कैयो हो कै जे तू म्हारो तूखम है तो तू म्हारै घराणै री रीत मुजब ई घालैला। देवो जद आपरै बाप री आ बात सुणी तो बो म्हारै सामीं टाबर दायीं बिलख-बिलख र रोयौ हो। बो दुसक्या भरतो-भरतो कैयो हो कै 'मा सा जे म्हें म्हारै घराणै री रीत माथै नीं घाल्यो तो आप जैड़ी सीता अर सावत्री लुगाई माथै काजळ-सो काळो कळक लागैतो। अर जे म्हें घराणै री रीत निभाई तो म्हारै ई खून नै म्हारै ई अस नै म्हारै हाथा सू म्हें खुद बादू इतरो बडो पाप म्हारै सू नीं हुवैला। 'मा सा म्हे काई करू किसो कूओ-खाड करू ? म्हारो तो गाव अर चौखळै रै लोगा माय उठणो-बैठणो ई ओखो है।

म्हारा हीरै-सो बेटो घराणै री इण खूनी रीत अर बाप रै खोडीतै सुभाव

रो उयळा माग्यो । तो ऐ दोनू बाप-बेटा पूरी पचायत नै टक्को-सो उयळो दियो हो कै म्हारै खेत री बेल रै लोयै नै म्हे मतीरडी बणण देवा का नी देवा आ तो म्हारी मरजी है । थे कुण हो म्हानै पूछणआळा ? अर थे कुण हो म्हानै बरजणआळा ? पछै थारै कनै काई सबूत है कै म्हे बेटा नै हुवता ई मार देवा हा उण टैम छोगजी रीस म आय र कैयो हो कै 'जोरजी टाबर बेल रो लोयो कोनी हुवै । बो मिनख रो अस हुवै । अर मिनख रै अस नै मारणो जुलम हुवै । अर जिण दिन म्हानै सबूत मिलग्यो तो जोरजी दोनू बाप अर बेटै नै छठी रो दूध याद अणाय देवाला पाना नै याद आई कै बा दिना म्है पूरै दिना सू ही । गावआळा म्हारै टाबर हुवण री ताक मे हा । गाव आळा नै जद बेरो पड्यो कै म्हारै बाल-गोपाळ हुवणआळो है तो उण टैम सगळो गाव रीस मे काठो भरीज्योडो म्हारी कोटडी कानी उलळ पड्यो हो । अर गाव रै लोगा नै इण भात भेळा हुमोडा देस र म्हारो घणी अर म्हारो सुसरो पूरै घर मे लापो लगणै रो सरजाम कर लियो हो । क्यूकै उणा नै बेरो हो कै जे टीगरी हुयगी तो गावआळा उण नै मारण नी देवैला ।

पण जोग-सजोग सू म्हारै देवो हुयो । बेटो हुयोडो देख'र गाव रा सगळा लोग आप-आपरै घरा कानी चल्या गया । म्हारै घणी अर सुसरै रै सोनै रो सूरज ऊन्यो । कासी रो धाळ बाज्यो । रावळै मे उण दिन डोलप्या जच्चा राणी अर हालरियो गायो । म्हार' सगळा दुख धरती रै माय घसग्या । म्है फूली नी समायी ही । देवै नै लाडा-कोडा अर फूला सू बेसी पाळ्यो । उण रै केळ री कामडी-सी, गुलाब रै फूल री पत्ती दायी फूठरी-फररी बीनणी लाया ।

म्हारै देवै अर पारो रो जोडो सिव-पारवती रो-सो जोडो हो । आखो गाव धुधकारो घाल-घाल पूरो हुआ हो । पाना एक सिसकारो न्हाख र सोचणनै लागी नी जाणै किण री निजर लागी कै हसा रो ओ जोडो बिछडग्यो । अर आज म्हानै ऐडा दिन देखणा पड रैया है । पाना री बूढी आख्या पाणी सू भरीजगी । बा आपरी आख्या नै पूछती धकी पूठी ई विगत रै तपतै घोरा माय तिस्ती हिरणी-सी भटकणनै लागी । जद पारो रै पैलडी बेटा इण रै गरीब मा-बाप रै घरै हुई ही तो पारो चार-पाच मई'ता तक नी आई ही तो देवै रो बापू हिडकायोडै ऊठ दायी म्हनै अर देवै नै बटका सू खावतो हो । देवो टाबर हो । बो आपरै बाप रै इण हिडकाव रो कारण नी समझ सक्यो हो । म्है चावती ही कै भगवान करै पारो अठै नी आवै । पण बेटा रै खातर तो लखपत्या रै घर मे भी ठौड नी हुवै । पछै बापडै उण गरीबा रो डोळ बेटा नै सभाळण रो किया हुवतो हो ? बेटा नै तो अत-पत सासरै जावणो ई पडै है ।

चार मईना सू पारो म्हारै घरै आई। फूला रो भारो-सी गुलाब री पत्ती-सी सोनै रो टुकडो-सी पोती नै लाई। पारो नै ओ बेरो नीं हो कै इण फूल री पत्ती नै ओ खोडीलो सुसरोजी आपरै अगूठै सू मसळ'र मार न्हाखसी अर आपरै घराणै री पापी रीत नै पूरी करसी।

म्है देवै रै बापू रो घणो ई ध्यान राखती ही कै इण जम रो हाथ इण बच्ची माथे नीं पडै। पण एक दिन म्हारी आख लागमी। देवै रो बापू मौको देख र छोरी नै लाड रै मिस माँचै माथे सूती नै आपरै हाथा मे उठाली। कूडो लाड लडावतो छोरी नै घर रै लारै गाया री गौर माय लेयम्पो अर उण रो टैंटवो दाब दियो। हबडकै म्हारी आँख खुली। म्है छोरी नै माँचै माथे नीं देख र झट बीनणी नै पूछयो तो बा टिचकारी सू उधळो दियो कै सुसरोजी बारै लेयग्या। म्है हडबडागी म्है घणी ई बेगी लारै भागी। पण म्हारै पूगणै सू पैली ई ओ पापी उण कळी नै आपरै अगूठै सू मसळ काढी ही।

म्है आकळ-बाकळ हुपोडी अर म्हारी फाटघोडी आख्या सू खडी-री-खडी रैयगी। म्है सुन्न मे आयोडी बठै कद ताई खडी रैयी ओ म्हनै कीं बेरो नीं रैयो।

देवै रो बापू छोरी नै आँगणै माथे न्हाख'र कूडो ई कूकणनै लाग्यो। आस-पडीस रै भेळै हुपोडै लोगा नै कैयो कै छारी माथे पाडकी पग राख दियो अर छोरी मरगी। उण टैम बीनणती रोय-घोय'र सबर कर लियो अर म्है ई माथो पीट र रैयगी।

पारो इण घर री इण पापी रीत नै नीं जाणै ही। इण नै तो बेरो उण टैम लाग्यो जद इण रै दूजी छोरी हुई। उण छोरी नै बचावण खातर म्है अर देवा म्हारै प्राणा री वाजी लगादी। घर माय घणा ई गोधम हुया घमसाण हुया। पण म्हे उण नै इण पापी सू नीं बचा सक्या। देवै रो बापू उण टैम देवै नै कैयो हो कै जे तू म्हारो तूखम है तो तू म्हारै घराणै री रीत मुजव ई चालैला। देवो जद आपरै बाप री आ बात सुणी तो बो म्हारै सामीं टाबर दायीं बिलख-बिलख र रोयो हो। बो दुसक्या भरतो-भरतो कैयो हो कै 'मा सा' जे म्है म्हारै घराणै री रीत माथे नीं चाल्यो तो आप जैड़ी सीता अर सावत्री लुगाई माथे काजळ-सो काळो कळक लागैलो। अर जे म्है घराणै री रीत निभाई तो म्हारै ई खून नै म्हारै ई अस नै म्हारै हाथा सू म्है खुद बाढू इतरो बडो पाप म्हारै सू नीं हुवैला। 'मा सा म्है काई करू किसो कूओ-खाड करू ? म्हारो तो गाव अर चौखळै रै लोगा माय उठणो-बैठणो ई ओखो है।

म्हारो हीरै-सो बेटो घराणै री इण खूनी रीत अर बाप रै खोडीलै सुभाव

र नारण घुण लामोडै धान दायी सुळतो-सुळतो इण नरक सू तारा छुडा र चार मइना पैली ससार सू चन्ना गया। इण कीडा री कुड माय म्हा दानू अभगण्या नै रोवती-धोवती छोडग्यो। अरै चाद रै टुकडै-सी पारो रा काई हुवैतो ? अर काई हुवैतो इण घरानै रो ? अरै म्है कठै हाय घालू अर विण नै कैवू ? म्हारा एडा भाग कठै क म्हारै आज पोतो हुवै ता देवै रै बापू सू तारा छूटै अर बस चालै। पाना इण विचारा माय उळझ्योडी दुसऱ्या भर-भर रोवणनै लागी।

पाना विचारा रै जजाळ मे पूठी गमगी। मन म साच्यो, जे आज देवो जीवतो हुवतो अर बीनणी रै जे छोरी हुय जावती तो म्है देवै अर बीनणी नै इण जुलमी री आऱ्या सू अदीठ कर देवती अर उण नै कैवती कै तू इण नै पाळ-पोस अर बडी कर लेयी। तू म्हारै कळक री परवा नीं करी। कपूकै सोनै नै काट नीं आवै। पठै दुनिया सामी आपा आपणो मूढो ऊजळो कर सकाला।

विगत रै इण जजाळा माय आधे दायी गोता सावती-ग्वावती पाना माच्यो कै स्यात बीनणी रो अब ताई छुटकारो नीं हुवणै रा कारण आ ता नीं है कै जे छोरी हुई तो ओ कस नीं छोडैला। पण अबै म्है काई करू ? म्हारा फूटभोडा भाग हुवण म काई कसर है कै आज छोगजी भी गाव म नीं है। म्है खुद उणा नै गाव तरै जावता देख्या है। अबकै म्है धार-विचार रासी ही वै टाबर हुवण री बेळा छोगजी अर गाव रै बीजै तोगा नै म्है खुद बुला र लावूली। अर जे अबै आधी रात री गाव नै जगाऊ तो देवै रो बापू टाबर हुया पैली इ मून-खराबे माथे उतर आवैतो। कपूकै रपिये मे पावली जितरो क डरै है तो छोगजी सू डरै है। छोगजी तरकीबआळो अर बात नै सवारणआळो मिनख है। अर वो ई आज अठै कोनी अबै काई हुवैला ?

पाना इण दसा म डाफाचूक हुयोडी अर गैली-गूगी दायी ठाकुरजी रै आळै नै काठो झाल र गिडगिडावण लागी

हे म्हारा भगवान' अबै आप ई म्हा गरीबणी रा नाथ हो-रखाळा हो-म्हारी लान आप रै हाथा माम है- अबै तो म्हारै माथे दया करो म्हारा ठाकुरजी। पाना री आऱ्या सू चौसरा चालणनै लाग्या।

इतरै मे झूपडै माय सू टाबर रै कूकणै री आज्ञा पाना रै काना माम पडी। पाना झट ठाकुरजी रै आळै आगे टेकयोडै आपरै माथे नै उठायो। उण नै लाग्यो कै उण म बिजळी रा करट-सो दौडग्यो है। अर पाना पागल-ती हुयोडी बेगै-बेगै पगा सू झट झूपडै कानी लपकी। झूपडै रै बारणै आगे लटकती पडदै नै उठायो अर फुरती सू झूपडै रै माय बडगी।

पारो वेसुध हुपाडी एक कानी पडी ही। हमीदा टावर नै हाथा माय लियाडी परसवै सू बुरी तरिया भीज्योडी ही। चिमनी रै टिमटिमावतै चानण म पाना आपरी आल्या हमीदा रै हाथा माय लियाडै टावर पर गाड दी। हमीदा रै हाथा माय छोरी ही। छोरी झलर-झलर कूक रैयी ही। हमीदा उण नै साफ करणै मे लाग्याडी ही।

हमीदा रै हाथा माय छोरी नै देख र पाना रा पग जाणै धरती सू चिपग्या। उण नै धरती धरती माय घसती-सी लागी। पाना नै तखायो- ओ झूपडो आ धरती ऐ सागळी चीजा जाणै घूम रैयी है। घोडी देर मे उण री आल्या सामीं अधेरो-सो छाग्यो। पाना वरफ-सी ठडी हुयोडी। आपो भूल्योडी। चेतो चूक्योडी खडी-री-खडी रैयगी। उण नै की नीं सूझ रैयो हा। वा झूपडै रै बिचाळै लाग्योडी ठाड नै आपरै हाथा सू काठी झाल्योडी भाठे दायीं खडी ही। छोरी रो कूकणो जारी हो।

घाडी ताळ मे पाना नै चेतो बापरयो। बा हिम्मत कर र हमीदा नै पूछ्यो अवे काई हुवैला हमीदा ? हमीदा आपरै होठा माथे आगळी राख'र धीरै सू इसारो करया सी SSS ।' उण रो इसारो हो कै पानाबाई आप बारै चल्या जावा।

पण पाना सू नीं तो झूपडै सू बारै जावणो हुय रैया हो अर नीं बा झूपडै रै माय खडी रैय सके ही। बा तो डाफाचूक हुयोडी ज्यू-री-त्यू खडी ही। छोरी रो कूकणो जोर पकड रैयो हो। इण बार हमीदा पाणा नै आपरै मूढै सू कैयो 'पानाबाई आप वेगा-सा बारै चल्या जावो।'

पाना झूपडै सू बारै आयगी। इण बार बा ठाकुरजी रै आळै नै अणदेख्यो वर र ठाकुरजी री मूरती नै पीठ देय र खडी हुयगी।

तिबारी मे अजू ताई जागतै बैठये जीवणजी रै काना माय टाबर रै रोवणे री आत्राज आई तो बो श्रट चेतो कर र खखारो करयो। पाना जाणगी कै देवै रै बापू नै टाबर हुवणै रा बेरो पडग्यो है।

जीवणजी दब्योडी आवाज सू तिबारी म ई बठयो बोल्यो 'देवै री मा टाबर हुयग्यो काई ?

पाना जीवणजी रै हेलै री अणसुणी कर र चुपचाप खडी रैयी।

जीवणजी अबकै धोडो कडक र बोल्यो अरे तेवै री मा टाबर रै रोवणे री आवाज आप रैयी है टाबर हुयग्यो काई ? पण काई बात है तू उथळो क्यू नीं दय रैयी है? अरे की उथळो तो है।

पाना आपरै मन मे साच्चो 'जीवडा ओ तारो तो कोनी छोडे। पण अबे काई काम अर काई उधळो देवू ?' बा इण ससोपज मे पडफाडी आपरै पण रै अगूठै सू खडी-खडी आगणो कुचरै ही।

जीवणजी आपरै सिराणै सू अमल री डब्यी ऋढी। थोडो अमल रायो। फेर खसारा कर र पूछयो अरे देवै री मा काना सू बोळी हुयगी काई ? का तने म्हारो हेलो सुणीजे कोनी ? तू की उधळो क्यू नी देव रैयी है ? धारी जीभ ताळवै किया चिप रैयी है ? अर जे टाबर हुयग्यो है तो वेगो-सा त्यार दिख बाळै नी ।

पाना भाठै री दवळी ज्यू चुपचाप खडी ही। बा की नी सोच पा रैयी ही। उण रै अन्तम मे ऐडा विचार आय रैया हा के इण उण रो सुर अजू ई उण उव इ चाल रैयो है।

पण जीवणजी नै चैन नी हो। बो उण बार थोडो तप'र बोल्यो अरे राड म्है माय आवू, का तू टाबर नै ल्यावै है ?

पाना जीवणजी रै इण बार रै हेलै सू थोडी मावचेत हुई। उण रो सास फूनणनै लाग्यो। उण नै लाग्यो उण री साम-मास म सूळा-सी गड रैयी है। उण री जीभ रो सुवाद जैर दापी खारो हुय रैयो है। अर उण रै कठा नै देवै रा बापू जाणै आपरै हाथा सू टूप रैयो है।

पाना बडबडाइ हि सूरज भगवान। बेगो ऊग, जिजो धारी साखी मे म्है म्हागी पारो अर इण री छारी नै सगळै गाव नै सूप देवू। पछै ज देवै रो बापू म्हनै ज्यान सू भी मारैलो तो म्है मरण नै त्यार हूँ। अर जे म्हारा भाग चोसा हुया तो दिनुयै ताई छोगजी आय जावैतो। अर बो बात नै आपै ई समेट लेवैचो।

उठीनै जीवणजी आपरै माचे कनै पडी ताठी नै जमीन माथे मारतो धको बोल्यो अरे खसम रोवणी राड तू तो की उधळो कोनी देवै। छेकड म्हनै ई माय आवणो पडैतो। अबै जीवणजी नै पूरो भरोसो हुयग्यो हो के इण धराणै रा ता फेरु भाग फूटग्या अर शोरी हुयगी दीखै।

अबकै पाना हिम्मत कर'र कैयो देवै रा बापू, टाबर अबै हुयो है। दाइ आपरो काम कर लेवै तो म्है तय र आउ हूँ।

अर राड हुयो काई है ? जीवणजी अन्तस रै जोर मू झाळ मे आय'र पूछयो।

'म्है तो अजू ताई नी देख्यो है अर नी ई म्है झूपडै मे गई हूँ।' पाना जीवती माखी गिट'र पडूत्तर दियो।

अरे करमफूटी राड बगी-सी देख तो सरी। अर म्हने बेगो-मो उथळो दे। जीवणजी रै सुर मे उतावळोपण हो।

बाड कनै बैठवै सुगनै अर उण रै साथ्या रै काना माय जद जीवणजी रै घर रो बोलारो पड्यो तो बै सगळा चौकन्ना हुयग्या। आप-आपरै गाभा नै झाड्या अर खडा हुयग्या।

सुगनो बोल्यो दिखो भाया टाबर तो हुयग्यो दीखै है। पण थे सगळा जिण भात म्हँ कैवू उण भात ई करोला।

बै सगळा बोल्या 'ठीक है-ठीक है।

सुगनो बोल्यो 'पैलपोत आपणै माय सू एक जणो बाबोसा रै घर माय जावैलो।

भैरू बोल्यो 'जे आपा सगळा ई एकै सागै बडा तो ?

सुगनो बाल्यो 'जे आपा सगळा ई एकै सागै बड्या तो बाबासा आपा नै देस र बिदक जावैला। अर जे छोरी हुयी है तो पछै बै झूपडै माय जाय र उण रो गळा टूप र मार देवैला। अर पूठो आय'र कैय देवैला कै मरयोडी छोरी हुई ही। पछै आपा काई उणा री पूछ बाढ लेवाला ?

उणा माय सू एक जणो बोल्यो 'घार पैली आपा नै आ बेरो तो लागै कै टाबर हुयो है का नी ? आपा तो इण लोगा रो कोरो बोलारो सुण'र अटकळा लगावा हा। कठैई आ नी हुवै कै आपा काम खराब कर न्हावा। अर आपणी आरव्या माय सू काढयोडी आ आखी रात अकारध ई जावै। म्हारो तो ओ कैवणो है कै आपा नै दाई का ठकराणी सा जे दीख जावै तो आपा उणा सू बेरो लगा लेवा। पछै जे आपा सगळा ई एकै सागै बड र जीवणजी बाबोसा रै घेरियो घाल'र बैठ जावाला तो आपणो काम बण जावैला।

इण साथी री बात सगळा रै जचगी। इतरै मे एक जणो बोल्यो 'जे ठकराणी सा बारै आई अर आपा नै की नी बतायो तो ? पछै गाव मे इण रै बारै मे भी बाता हुवै है कै ठकराणी ठाकर सू मिलयोडी है।

सुगनो बोल्यो- 'बापडी ठकराणी नै गाव-राव अर आपा जैडा रो दास देवणा म्हारी दीठ म तो ठीक कोनी। क्यूकै उण बापडी मे काई बीत रैयी है ? का तो बा जाणै है का भगवान जाणै है। आपणै तो ऊदो कैयी जिकी बात दाय आई है कै घोडी ताळ दाई नै उडीक्यो। पछै आपा सगळा ई एकै सागै जीवणजी बाबोसा रै घर माय बड जावाला।

अवै बै सगळा ई दाई री उडीक मे पूठा बैठग्या। जीवणजी रै घर माय किया

कई? अर बढ बडे ? जैडी तर्कीया माय उठ्ठमोडा जुगती सांचनने लाग्या । उण मोटगारा नै डील माय घणी सगती ही । माकळी फुगती ही अर सागीडी घुन्नी ही । पण उणां मे बात री बारीकी अर बगत री मूर्ड री नौक रै गेल नै समझण री मूझ नी ही । गाव रा ए माटघार निरमळ जळ दापी कवळै मन न कोरै अर धोळै रपड दापी साफ-मुधरा जीवणजी जैडै पापी री घात नै ऐ किय्या समझ मकै हा ?

जीवणजी अजू ताई पाना नै टापर लेय र आपरै कनै आवती नीं देसी तो व आपरी डाग नै उठाई । अर आपरै मावे सू धीरे-सी उठ्या । फेर बै होळै होळै पण राखता आपरै आगणै ताई पूर्या ।

जीवणजी री अग्या सू जाणै खून ओसरै हो । उणा रो मूढो डरावणो लागै हा । उणा रै डील माय अणूती करडार् बापरघाडी ही । चैरो शाळ सू तान हुयोडो हो अर उणा रो डील रीम मृ काप रैयो हो ।

जीवणजी रा ऐडो रूप पाना आपरी छोरया अर देवै री दो छोग्या रै बगत भी देरा चुकी ही ।

पून रै हळकै-से लहरकै मू जिण भात रूप री डाळी हिलणने लागै उण भांत पाना जुलमी जीवणजी रै इण रूप नै देव र धूजणने लागी । पाना नै लाग्या जाण उण रै डील माय खून री एक बूद भी नीं है । उण री देह मे जाणै प्राण नीं है । बा बोलणो चावै है पण उण रै धीधी बध रैयी ही । उण रै मूढे सू एक आतर भी नीं निक्कळ रैयो हा । फेर भी पाना आपरै कौपतै डील सू हिम्मत कर'र जीवणजी सामी हाथ जोड़णै री चस्टा कर रैयी ही ।

पण जीवणजी आपरै हाथ री ताठी नै काठी ज्ञात र पाना माधे उबकनो धरो वैयी 'रिस तो ऐडी आवै है के राड नै एक डाग मे लाम्बी कर देवू । पण मिजत्री राड रै मूढे माधे सरम ई कोनी । अरे अठै खडी धारै माईता नै घोषा देवै है नाई ? म्हें दो घडी सू कूक रैयो हूं के टापर हुयग्यो तो त्या म्हने दिया है दिसा है । पण अबे म्हें आप ई झूपडै माय जाय'र देखूला ।'

जीवणजी री बात अजू पूरी नीं हुई ही । बिचाळै ई पाना दुसक्या भरती-भरती घेगी 'काई ल्यावू देवै रा बापू काई ल्यावू छोरी । पाना आपरो मूढो पाड दिये ।

तो छोरी हुयगी काई ? तो पछै राड किण नै उडीरै है ? अर क्यू मूढो पाडै है ? जोर-जोर सू कूक र काई सगळै गाव नै भेळो करणो चावै है ? धानी-धाली रैम अर बगी-सी झूपडै मे जाय'र धारी कुण कैयोड़ी नै फुरती सू त्या । पण तू बेगी जा ।

पण पाना आपरी ठाड माथें चुपचाप खडी ही । बा टस सू मस नीं हुय रयी ही ।

अबकै जीवणजी पाना रै खाधा नै भचकावतो बाल्या अरे राड तू छोरी नै बगी-सी ल्यावै है क म्ह खुद जाय र ल्यावू ?

देव रा बापू आप न ठाकुरजी रो वास्तो है अबै आप म्हार देव री इण छकडली सैनाणी नै मत भेटा । पाना आपरै ओढणै रो पल्लो बिछा र गिडगिडाइ । पछ आग ज्यो 'नीं तो आपण घराणै रो नावगो ई मिट जावलो ।

अर राड दुढापै मे थारो हीयो क्यू फूटग्यो ? थारा देवा वडो का म्हारो बाप-दादो ? जे बेट्या सू ई घराणै रो नावगो चालै तो बेटा नै कुण पूछैलो ? अरे बडेरा गूगा-गैला नीं हा । बै बेट्या नै परायो धन समझ्यो अर हीणो धन मान्यो । जदी ता म्हारै घराणै मे आ रीत रैयी है कै नीं तो म्हे परायो धन पाळा अर नीं ई दूजा री दीठ मे हीणा हुवा । तू तो वेगी-सी जा अर उण टींगरी नै ल्या ।

देवै रा बापू अबै छेकडलै बगत कीं पाछली धारा बगत अर जमानै नै जाणो । आ जिद छोडव्यो । पाना जीवणजी नै समझावणनै लागी 'बेटी थळी रो धरम हुवै । बेटी रो दान कुळ री स्थान हुवै बेटी बिना घर रो आगणो कुवारो रैव । बेटी बिना घराणो अलूणो हुवै । जिण कुळ मे बेटी नीं हुवै वो कुळ काई जोगा नीं हुवै । बेटी सू कुळ रो मान बधै । बेटी सू ससार चालै । बेटी सू इण सृष्टि री रचना हुवै । फेर आप रै घराणै मे भी तो किणी री बेटी सू आप रो वस चाल्यो है । आ बात आप क्यू भूलो हा ? फेर बेटी ता लक्ष्मी हुवै । आज आपणै घराणै मे भगवान फेरु लक्ष्मी दी है । अर आप उण नै । पाना बेथाग रोवती जावै ही अर कैवती जावै ही देवै रा बापू । घराणै री निसाणी जिण भात पोतै सू ओळखीज है उणी भात ई पोती सू अर दोयती दोयतै सू ओळखीजै है । पछै नर नानाणै रो ओलाणो तो जग जाणीजै है । आज ठाकुरजी महाराज देवै रै बेटी दी है तो आपा इण नै बेटै जैडी माना । स्वात इण रै लारै आपणो बुढापो सुधर जावै । इण री मावडी री आतडी भी ठडी रैवैला ।

जीवणजी रीस म बोल्यो 'तो म्हारे घराणै री रीत बजो ! म्हारी आन बळा । म्हारी स्थान बळा । मरजाद बळो । पण इण री मावडी अर दादी री आतडी ठडी रैवणी चाईजै । पछै अबकै थारै ठाकुरजी री दियोडी छोरी जीवती रैवणी चाईजै । क्यू ? इण रै ठाकुरजी सोनै री पॉल्या लगा र भेजी है काई ? म्हे पूछू हूँ, आप रै ठाकुरजी रै घर माय बटा री काई कमी ही ? पछै म्हारै घरै इण छोरी नै क्यू भेनी ? म्हे तो पूठो ई इण छोरी नै उण रै घरै भेजूला । जीवणजी जाडा

पीसता आगे बाल्या 'राड रा बळ्यो माजने अर बळ्या डोळ । म्हने सील दवणने लागी ह । म्ह पूछू हूँ तू ऐडी सील दवणआळी धारती टींगर्याआळै टैम कठै मरगी ही ?

'देवै रा बापू उण टैम म्हें नूवीं-नूवीं ही । आप रै घराणै री खेडीती रीत अर सुभाव नै परखण री दीठ म्हारै माय नी ही । अर जद म्हें आप री इण खाडीती रीत नै जाणगी तो म्हें आप लोगा रो बराबर विराध कत्यो है । उण रै बदळै मे आप अर आप रा जी सा म्हारै म काई-काई करी है उण नै आप भी जाणा हो अर म्हें भी जाणू हूँ । म्हें माय रा माय घमीडा लिया है । म्हें जैर माथै जैर पीयो है । म्हें ऊमर सू पैली बुडाप लिया है । म्हें आप री इज्जत रा तामणा लोगा रै सामी इण खातर नी विखेर्या बै म्हें भलै अर तूठै घराणै नी वेटी हूँ । अर एरु भलै घराणै री वेटी पी र-सासरै री इज्जत री घणी मोटी धुरी हुवै । इण खातर ई म्हें आप रा इन्याव सैवती रैपी । तोही री घूट ज्यू पीवती रैपी । अर आप इण नै म्हारी निबळ्याई समझ र म्हारै माथै अणूता जुलम करता रैया । पण अबै आप आ बात क्यू नी समझा कै आज दुनिया म देवो नी है । आ जवान मोट्यार विधवा वीनणी आपरा दिन किण रै सायरै काटैती ? स्यात ओ सिसकता तिणकतो आपा सगळा री जिदगाणी म एक नूवै सूरज रै रूप म आम जावै । पाना नै लाग्यो जाणै उण रै माय जीवणजी रै जुलमा रो विरोध करणै री सगती आय रैपी है ।

पाना री बात सुण र जीवणजी काठो रीस मे भरीजयो । बो कडक र बोल्यो अर चुडैल धारी सुरळी क्यू निकळगी ? म्हारै घराणै री आ रीत नी है कै म्ह पराणै घन नै पाळा अर उण रै सायरै म्हारा दिन काटा । फेर म्हारै घराणै री आप माथै म्हारो घराणा मिटै का म्हारो नावगो मिटै तो मिटो म्हने इण री पग्वाह कोनी ।' इतरो कैय र जीवणजी पारो रै झूपडै कानी उण छोरी नै सेवणनै जावण लाग्यो ।

अबै पाना रीस म आयोडी नागण दापीं फुककारती आपरै दोनू हाया नै चौड कर र जीवणजी नै पारो रै झूपडै कानी जावणै सू रोकती घकी कैयो 'तो देवै रा बापू आप भी कान खाल र सुणल्यो अबै म्हें इण घराणै रो घरकोलियो नी हुवण देवूती । म्हें इण घराणै री घरोट खातर अणूता जुलम सैया है । म्हें म्हारै देवै री आवरी निसानी नै आप रै खूनी पजा माय नी सूपूती । अबै आप पैली म्हारा प्राण ल्यो अर पछै इण छोरी रै हाथ लगावोला । अर आज म्हें म्हाग प्राण दवणनै त्यार हूँ पण इण छोरी नै म्हारै जीवतै जीव थकी आप नै हाथ नी लगावण देवूती । पाना री घस्याडी आरुमा रा माटा-मोटा डेळा जाणै बारै पडणआळा हा । उण री

नाक सू तेज सास चाल रैयी ही । उण रा मूढा रीस सू तावै दायी लाल हुयग्यो हो ।

पाना रो एडा रूप जीवणजी आपरै जीवण मे पैली बार देख्यो हो । आज ताई उणा रै घरानै मे तुगाई नै पगा री पगरसी सू बेसी कदैई नीं समझी । आज उणी घरानै री तुगाई आपरै ई घणी सामी इण रूप मे बात करै ? अर विराध करै ? आ बात जीवणजी जैडै जरडू नै किया भावती ? वो पाना नै लाठी रै ठेगै सू एकै कानी पटकदी अर खुद झूपडै माय बडणै सातर आगै बघ्यो । पण धरती माथै पडी-पडी पाना रै हाथा माय जीवणजी री घोती रो पल्लो झालीजग्यो अर वा उण नै काठो झाल्योडी जोर-जोर सू कैवणनै लागी धानै धारै कुळ री रीत री सौगन है । धानै ठाकुरजी री सौगन है । धानै धारै देवै री राख री सौगन है । अर धानै धारी कुळदेवी री सौगन है थे झूपडै म नीं जावोला । थे देवै री बेटी रै हाथ नीं लगावोला ।'

जीवणजी आपरी लाठी रै घुट्टै सू पाना नै घुदाय रैयो हो । पण पाना भी उण री घोती रो पल्लो नीं छोड रैयी ही । जीवणजी उण नै घीसतो-घीसता झूपडै रै बारणै ताई लेय आयो ।

उठीनै झूपडै माय पारो अघेत पडी ही । हमीदा जीवणजी अर पाना रै गोधम सू घर-घर काँपै ही । जच्चा कनै वैठी आपरै हाथा रो काम झटाझट निपटावणै मे लाग्योडी ही अर बुरी तरिया सू घबरायोडी ही । उण नै डर हो कै ओ दुष्ट कठैई झूपडै माय नीं आय जावै । वा वेगो-सो टाबर नै गाभा सू ढक र झूपडै सू बारै निकळणनै लागी अर अठीनै सू जीवणजी रो झूपडै रै मायनै बडणो हुयो । इण दोनू रा एकै सागै ऐडो टकराव हुयो कै जीवणजी झूपडै रै बारै एकै कानी खड्यो हुयग्यो । हमीदा दायी रै हाथा माय गाभै सू ढक्योडो टाबर देख र जीवणजी आपरी मोटी-मोटी तात आख्या नै काढ र बोल्यो 'जमातियै री बहू, आज तू म्हारै घर री सगळीं बाता सुणती है । अर धारो घर म्हारै घरानै रो पीढया सू दायीपो करतो आयो है । जे अबै म्हारै घर री बात कठैई आयी हुई तो म्हैं धारै घर माय एकै नै ई जीवतो नीं छोडूला । म्हारो काई म्हैं तो मर्योडो हू । जीवणजी आपरी बात एकैसास सू कैयग्यो ।

दायी हमीदा रो धाक्योडो चै'रो अर वा आपरै पापडी जम्माडै होठा सू कीं कैवणो चावै ही । उण सू पैली ई जीवणजी जाडा पीसतो बोल्यो 'ल्या ल्या पैली तू म्हने टाबर झला ।

हमीदा नै डर हो कै जे टाबर इण रै हाथा म देय देवूती तो ओ कस इण टाबर नै आगणै माथै न्हाख र मार देवैता ।

जीवणजी हमीदा र हाथा सू उण टावर नै खोसणनै लग्या । इतरै म जीवणजी री धाती रा पन्त आन्वाडी अर उणा रै पागा माध आपरै सिर नै वार-वार फोडती पाना जीवणजी री धाती रो पन्तो छोड र अट सू लड़ी हुयगी । या जीवणजी अर हमीदा रै बिचाळै ढान दायी तण'र इण भात खडी हुयगी कै जीवणजी आपरी पूरी सगती सू भी पाना नै हटा नी सक्यो । नी जाण पाना र घाव दायी डील माय थरी नगती कठै सू आयगी ही? पाना रो चडी अर ककाळी रूप द'व र जीवणजी बुरी लग्या सू सकपकायग्यो । विकराळ हुयोडी पाना विरमी दायी तात हुय'डी आख्या र डाळा नै काड र जाडा नै पीसनी भूमी मिघणी दायी गरनी, 'जे देवै रै टावर रै हाथ लगा लियो तो सूफ्योडै आकडै दायी धारी नमडी नै तोड र धारै हाथा माय देव देवूती ।'

पाना रो एडो रूप अर ऐडी बाता देख र जीवणजी रो डील परसेवै सू भीगयो । वै सोच्यो कै धारी तुगाड जिंकी विनडी रै डाळा सू डरती ही जिंकी धारै सामी कदैइ निजर उठा र भी नी देखी ही जिंकी रै माथे आज तार् धारा हुकम चान्या हा आन वा इज तुगाड धाणे इण भात अपमान करै धारै कुळ री रीत नै लनकारै । धारै पराणै री आण नै धूड म मिलावै । जीवणजी नै ललाय जाणै उण गे पौरस उण नै धिक्कार रैयो है ।

जीवणजी कादै म लपथीज्योडै कुनियै दायी फडफडी खाय र पाना नै दकाळयो अरे राड ज गडकडी न्हारथा री घुनी में जाय र भूसनी ता राड न्हारथा रो वसेरो किया हुवैता ? आज तू धारी औकात भूलगी काई ? इतरौ कैय र जीवणजी आपरै दोनू हथ्या माय शाल र पाना नै एकै कानी पटळणनै लग्यो । पण पाना भी उणा रै मामी उण ढग सू ई तणीज्योडी रैयी ।

एडै गोधम बिचाळै हमीदा टावर नै काठा शेल्याडी बोली अर मा सा बा मा आप दानू म्हारी ज्ञात ता सुणो । आप दानू लडो मती आप नै भगवान रो वास्तो है । आप नै रामजी रो वान्तो है आप म्हारी बात तो सुणो । पण विचारी हमीदा री कुण सुणै हो । वै दोनू तो आपस म साप-छछूदर दायी गुल्थमगुल्थी हुय रैया ह ।

जीवणजी रै घर माय जोर-जोर रो बोलागे अर राफड-रोळी नै सुणी तो बाड आलै बैठ्या सुगना अर उण रा साथी भाग र अट जीवणजी रै घर माय बड्या । उण चारा रो तो घर माय बडणो हुयो अर उठीनै दायी हमीदा गे आपरै हाथ माध गाभे सू लपटथोडै टावर नै जीवणजी नै दिखावणो हुयो । टावर नै देख र जीवणजी हक्को-बक्को हुयग्यो । पाना यहा तार् सूनी हुयगी । सुणनो अर उण रा साथी खुमी सू नाचणनै लग्या । हमीदा रै हाथा माय छोरो हा ।

जीवणजी री वृद्धी आर्या नै विस्वाम नी हुणे। या सच्च्या वठै थ जे सुपना ता नी दस रैया है। वो टक्टकी बाध र उण छारै म अपरी आर्या गड रात्री ही। स्यात वा उण छारै माय आपरै घेटी देत्रै रा रूप देस रैयो हा। वा वा अपरै घरणै रै दीय नै अर उण सू हुवणआळै उज्जम री जत नै दस रैया हा। पण वो उपन बरबर दसता ईज रैयो हो। जग-सजग सू उण टैम उण टायर नै मृत (पिसात्र) उतरयो। उण री सीधी धार जीवणजी रै मूढे मथे जा र पडी। पण जीवणजी अनू ई उण छारै वानी देस रैयो हा।

पण थडी तळ मे जीवणजी नै भरोसो हुगयो वँ आ म्हारो पेतो है। म्हारै दवे रो वेटो है। म्हारै कुळ रा चानणो है। म्हारै घरणै रा दीयो है। आ म्हारै वम रो नावणो है। आज म्हारै आगणै सोने रो सूरज ऊगयो है। आज म्हारै आगणै मगळ ढोल टीकीनैता। जीवणजी नै तखाया जाणै वो हरस सू रवड रै ड्यू दायी फूल रैयो है।

जीवणजी रा बरसा सू विना हसी रा सूखा होठ। उण री तिस्ती आर्या। सळा पडयोडो घेहरो। दस-पद्रह दिना पैली बरयोडी दाडी रा तमणा। पिचनयोडा गाल। लादी नाक रै नीचै घरती कानी ढळती मूछण अर कोडी जम्पाडे दाता री वतीसी सू हरस री हमी इण भात फूट पडी जाणै सूकयोडे रेत रै प्वाळै माय घणघको ई पाणी रो वाळा चालग्यो है। अर वो हँ हँ हँ कर र कई तळ ताई हसतो रैयो। उण रै चाव रा आसू उण रै चैरै सू इण भात ढळक रैया हा जाणै आकडे रै सूजे पत्ता सू ओस ढळक रैयी है।

सुगनो भैरू अर उण रा साथी हरस-चाव सू नाच रैया हा। अर वी जीवणजी नै वधाइया देय रैया हा। पण पाना सु न वापरयोडी भाठै री मूरती दायी अणबोल खडी ही। उण री समझ मे की नी आय रैयो हो। उण रै मन मे तो वम एक बात बार-बार आवै ही कै जद बा देली ही तो पारो रै छोरी ही। ओ छोरो वठै सू आयो ? छोरी रो छोरो किया हुगयो ?

पाना इण चिता मे डूब्योडी डाफाचूक हुमोडी आ भी सोचै ही कै कठैई म्हनै घोतो तो नी हुगयो हो ? स्यात म्हँ छोरै नै छोरी समझली ही ! पण नी नी म्हारी आर्या घोतो नी खाय सकै। बा एक लम्बी सिसकारो न्हास र होठा ई होठा मे बडबडाई 'सावरिया तू म्हारै अर म्हारै घर सागै ओ काई खेल खेल रैयो है? तू म्हानै राघ्योडा नै क्यू राघ रैयो है ?

इण बिचाळै हमीदा दादै अर दादी नै बिना वधाइ दिया अर बिना की कैया पूठी झूपडै मे पारो कनै चती गई। जीवणजी आपरी तिवारी मे जावता सुगनै अर

उण रै साथ्या नै कैयो बिटा धे, गाव म जा र म्हारै पातै री बघाई दयो । सुगनो आपरै साथ्या सागै उठै सू चलयो गयो ।

अबै पाना आपरै लूगडै नै ठीक कर झूपडै मे गई । पारो अचेत पडी ही । हमीदा उण नै चेतै मे ल्यावण री चेस्टा कर रैयी ही । पण पारो म चतो बापर ई नी रैयो हा । पारो री ऐडी दसा देल र पाना भी घबरायगी । बा हमीदा नै आ पूछणो भी भूलगी कै छोरी सू छोरो किया हुयो ?

छोरो गाभा माय लपेटभोडो माथै माथै पड्यो हा । दूजै कानी फटयोडी गूदड्या माय सू टाबर रै रोवणै री आवाज पाना रै काना माय पडी । तो बा झट उण गूदड्या नै अळघी कर र देखी तो उण नै ठा पड्यो कै इण छोरै सू पैली हुयोडी छोरी रोय रैयी है । अबै पाना झट समझगी कै पारो रै दो टाबर हुया है जिण नै बा पैली देखी ही जिकी छोरी ही अर देवै रै बापू नै इण छोरी पछै हुयाडै छोरै नै दिखायो हो ।

अबै पाना रै माय विचारा री उथळ-पुथळ हुवणनै लागी । पैली तो बा सोच्यो कै जे अबै छोरी नै देवै रो बापू मारै है ता बळो मारो । पछै बा थोडी ताळ ठैर र फेरू सोच्यो कै जिण छोरी री हिमायत सारू म्है म्हारी आण मरजाद लाग अर सरम सगळा नै खो र दुनियाभर रो गोधम करयो है जिण नै बचावण खातर म्है म्हारी ज्यान तक देवणनै त्यार हुयगी ही उण नै अबै म्है किया मारण देवू ? पण इण नै इण दुस्टी रै हाथा सू बचावूली किया ? बा ऐडै ससोपज मे पडयोडी उण छोरी कानी देख रैयी ही । इतरै मे हमीदा बोली 'पानाबाई पारो जाबक ठडी हुवती जाय रैयी है । इण रा हाथ-पग ठडा हुयग्या है । इण री नाड टूटती लागै है ।

पाना झट उण छोरी माथै गूदडी न्हाली अर पारो नै सभाळण मे लागी । पण पारो तर-तर लोथ हुवती जाय रैयी ही । अर देखता ई देखता पारो री आस्या रा डोळा भाठै दायी काठा हुयग्या । पाना चाणचकी चीख पडी । उण री चीख सू जाणै झूपडै रो सगळा घास दाशीजग्यो हो । हमीदा पारो नै लूगडे सू ढक दी । पछै बा पाना रै मूडै माथै हाथ राखती धकी कैयो ओ काई करो हो ठकराणी सा ? बावळा हुयग्या काई ? अबार ई सगळो गाव भेळो हुय जावैलो । अर ठाकरसा नै जिण टैम ओ बेरो लागैलो कै पारो रै दो जुडवा टाबर माय एक छोरी है तो ठाकर सा सगळै गाव रै सामी धारी अर म्हारी माटी छेतैला । अर छोरी नै ज्यान सू मार देवैला । अर गाव उण नै मारण नी देवैला । म्हारा राड रा दिन ऊधा आया जिको म्है पारो नै ओ वादो देय दियो कै धारै टाबर नै म्है बचावूली । पछै ठकराणी सा आप तो इण छोरी नै ठावरसा सू बचावण खातर घणो ई गोधम करयो हा ।

अर आ छोरी ठाकर सा सू तो बचगी पण अवै ऊपरले री मेहर नीं हुयी जदी तो पारो इण ससार मे नीं रैयी।' इतरो कैय र हमीदा भी पाना रै सागै-सागै रोवती-रोवती कैयो 'ठकराणी सा अवै आ म्हारी ज्यान री आफत बणागी है। पछे अनू ई ठाकरसा रै मन री कुण कैय सकै है वै बै इण छोरी नै बेरो पड्या पछे जीवती छाड दवैला ? पण म्हैं इण छोरी खातर म्हारी ज्यान री बाजी लगा देवूली। हमीदा पाना नै केयो 'ठकराणीसा आप थोडी ताळ ताई सबर राखो। आप नै खुदा रो वाम्तो है। हुवणआळी बात तो हुयगी है। अवै म्हैं इण छोरी नै लेय र कठैई निकळू हूँ। आप इण छोरै नै पाळण री चेस्टा करथा ?

पाना रोवती-रोवती कैयो अरे बैनडी हमीदा आगलै भी मं म्हैं रामजी रै घर रा घणा ई काळा चाब्या हा। घणा ई मोटा पाप करथा हा जिण रा फळ आज म्हैं भोग रैयी हूँ। आज ठाकुरजी महाराज म्हारी पुरस्तोडी धाळी नै ई ऊधी मारदी। म्हैं नीं जाणै ही वै ओ भगवान इतरो निर्दयी हुवैला। म्हैं नीं जाणै ही कै सावरियै नै इण तिणकलै माथै दया नीं आवैला। अवै इण दोना रो ई बचणो भारी हुयग्यो है। पण बैनडी तू इण छोरी नै लेय र कठै निकळैला अर कठै नीं निकळैला ? जद पारो ई इण दुनिया मे नीं रैयी है तो इण टाबरा रो बचणो घणो ओरो लागै है। पछे जे इण डैण नै बेरो पडग्यो तो ओ पताळ ताई पूग र ई इण छोरी नै धारै कनै जीवती नीं छोडैलो। म्हारी तो गुवाडी उजडणी ही जिकी उजडगी।' इतरो कैय'र पाना पूठी रोवणनै लागगी।

हमीदा भी पाना रै सागै रोवती-रोवती कैवणनै लागी 'ठकराणीसा म्हैं सोघू हूँ कै इण दुनिया मे म्हारै सू बेसी दुखियारी कुण हुवैला ? जिको म्हारा ऊगती रा तो माईत मरग्या। दूजा बैन-भाई हा नीं। लागती रा काको-काकी म्हनै पाळी। पछे आपरै सिर रो भार समझ र म्हनै बूढे रै लारै कर दीनी। पण खुदा नै तो म्हारै सिर माथै काचै रग रो ओढणियो भी नीं सुवायो अर तीन-चार बरसा माय म्हैं तो रडापो ओढ लियो। अवै आप रै सामी बरसा सू गाव रो गोलीपो करू हूँ अर म्हारो पेट भरू हूँ। कदैई उण जेरूतै रै कानी का कदै उण देवर रै पगोथिया पड र म्हारा दिन ओछा करू हूँ। अवै जाणू हू कै आगै रो बगत तो सुधारू क्यूकै म्हैं पारो नै टाबर बचावण रो वचन देय चुकी हूँ। नीं तो खुदा रै घरै म्हैं पारो नै काई मूढो दिखावूली अर काई उथळो देवूली ? ठकराणीसा जिया-तिया इण छोरै नै बचावण री चेस्टा तो आप करो अर इण छोरी नै बचावण री चेस्टा म्है करूली।

पाना मन मे सोच्यो 'हमीदा स्यात ऐडी गैली बाता म्हारो मन बिलमावण

सातर करती हुवला । क्यूक जे इण छोरी-छोरे रै भाग म जीवणो ई हुवता तो आज पारो । अर जा आपरै सिर नै आपरै गाडा बिचाळै घाल र जोर-जोर सू रावणनै लागी ।

इण बिचाळै हमीदा उण छोरी रै हाड-मास रै सिमकतै लोथडै नै एक गाभै म लपेट्या अर झट झूपडै सू बारै हुयगी । हमीदा टुरणै सू पैली एक पलक पारा री लहास कानी देख्यो । पछ आपरी हळकी-भी निजर उण छारै माथै फकी अर साथै-साथै पगा सू ठाकर जीवणजी री कोटडी सू बारै हुयगी ।

उण टैम जीवणजी आपरी कोटडी सू बारै निसरती हमीदा नै देखी तो सोच्यो कै दाई स्यात किणी काम सू बारै गई हुवैला ।

तीन

झांझरकै री बेळा ही। हमीदा सामीं एक लाबो अर अणजाण गेलो हो। बा बढळ सू टपकी बूद ज्यू आपरो घर छोड र इतरै बडै ससार म आपरै वचन री भोभर मे सिकणै सारु निकळगी। हमीदा उण छोरी री जिदगी अर मौत री जेवडी सू बघोडी चालती-चालती गाव री काकड नै कद पार करगी उण नै इण रो कीं ठा नीं पडयो। उण मे एक गूग ही। गूग ही आपरो वचन पूरो करणै री। उण री गूग म एक चेतो हो अर उण चेतै मे वा बडी सावचेत ही जिण रै कारण ई वा अपरै नये खाये पगा सू भागती-सी जाय रैयी ही। वा आ भी नीं जाणै ही कै ओ मारग जिण गाव रो है ? अर गाव कितरो क अळयो है ? वा तो चालती जाय रैयी ही। चालती जाय रैयी ही ।

अठीनै पना झूपडै मे पारो री ल्हास कनै बैठी आपरै गोडा सू जद आपरा गिर उठायो तो उण नै उण झूपडै मे नीं तो हमीदा दीखी अर नीं वा छोरी। पाना रै काठनै म एक हब्यीड-सो बोल्यो। अर वा पागल दापीं हुयोडी कदैई पारो री ल्हास नै उधळ-पुधळ करै ही तो कदैई वा उण छोरे नै चचेडै ही। छकड वा हारवडी उण छोरे नै आपरी गोदी मे घाल्यो अर एक लायो सिसकारो हाख्यो। छोरे नै आपरी गोदी माय लेवणै सू उण नै आपरै अन्तस माय एक अपूती त्रिप्ति हुद। उण नै लगायो जाणै उण री पंडिया री साधना पूरी हुई है। पण दूजै ई पठ उण नै अपरै काळजै मे होळी बजती-सी लागी। अर वा भू-भू कर र बूवणनै लागी।

दिन ऊणै म पड़ी क घांठी ही। कूचै मधे बरो (चइस) झेततो बरियो बेल्ल अणयो रे अणयो कीनीं मेलै रे कतिना। कतिने कीनीं मेलै। पण रो भरपडो चइस धइंद परतो घठ मे पड़यो अर मळ ल ल परतो पण अपरी गूज सू जाणै मूदये मय नै छटा हान र जगद दिने हुये।

चाठ सू पाणी कूवै रै कोठा अर घडोया कानी जावणनै लाग्यो । वरियो घडस नै पूठा ई कूवै म उसेरया सारण सू चडस नै कूवै माय लेगवती लव धूड म बळ रावती रीस म आयोडी नागण ज्यु जेर-जेर सू भाग रैयी ही । अर कीलियो अपरै बळदा री जोडी नै सारण सू कूवै माथे पूठा लाय रैया हो ।

अठीनै गव रै चौक अर कूवै दिचाळै लडच जूनै पीपळ मथे बैठघ पास पलेहू चीचाट करणनै लाग्या ।

घरा मे पाडिया टोघडिया बोलणनै लाग्या । दूघारू गाय-भैस्या चाटै अर गीरै खातर ढ्यावणनै लागी । घरा री लुगाया आप-आपरै घन नै घास बाटो घलणनै जुटगी । कई आप-आपरै हथा माय चाणा बालट्या अर गूणिया लियोडी गाय-भैस्या नै दूवण री त्यारी मे ऊभी ही तो कई जण्या दूय रैयी ही । किणी घर सू आटो पीसती चाक्या रो घर-घू घर-घू रो घराटा आवणनै लाग्यो तो किणी घर सू बिलोवणा री शरड-श्रू शरड श्रू सुणीजणनै लागी ।

ठाकुरजी रै मिदर माय सख-नगरा अर शलार री गूज सागै झझरवै री आरती हुवणनै लागी । अर मिदर सू थोडै अतरै बण्योडी मस्जिद सू फजर री नमाज री आजान सुणीजणनै लागी । इण भात रोज मुजब सूरज ऊाणे सू पैती ई गाव मे चैळ-पैळ सरू हुयगी ।

पणिबार्च' रा श्रूमका रा-श्रूमका कूवै सू पाणी ल्यावणनै कूवै माथे आवणनै लाग्या । अर कई आप-आपरै घडा नै भर र घरा कानी जावणनै लागी । कूवै माथे रडी कई लुगाया आप-आपरा घूघटा उठा र आपस मे की फुसफुसाट कर रैयी ही । स्यात् उणा माय सू कई तो वैवती ही वै इयाव हुयग्यो । अर कई मोकळमूया वैवती ही कै आछो हुयग्यो । जितरा मूढा उतरी ई बाता हुवणनै लाग रैयी ही ।

कूवै सू पाणी पाय र आप आपरै सासरा नै आधी करणआळै लोग-लुगाया टाबरा-टीगरा रै मूडै माथे एक ई चख-चख ही कै गाव में फेरू अन्याय हुयग्यो ।

कूवै री सारण ताई आवतै-जावतै कीलिये अर कूवै री चाठ माथे खडै बारिये रै काना माय आ चग्न-चस पूगे ही । पण उणा नै आपरी सावचेती सू काम करता धका चिता ही कै इण कडकतै तावडै माय गाव रै ढोर-डागरा नै पीवणनै पाणी जदैई मिळैला जद कूवै रा कोठा पाणी सू भरीजैला अर पाणी खेळ्या ताई पूगैला । अर वै आपरै काम नै पूरो करणे मे लाग्योडा हा ।

चार

अगून मे सूरज हाथेक ऊचो आयग्यो हो । गाव री गुवाड मे रोज री भात बूढा बडेरा लोग होका नै हुडहुडावता चिलमा नै चूसता अर हाथा रै ढेरिया नै भुवावता भेळा हुवणनै लाग्या । उणा रा चैरा अचरज सू अचराईज्योडा एक-दूजै रै मूढे सामी ताक रैया हा । उणा रा होठ की कैवण नै फडफडावै हा । पण किणी रै ई मूढे सू बाल नीं फूट रैयो हो । उणा रा मूढा भरथोडी बन्दूका दायीं कीं उगळण साहू माय-रा-माय घुट रैया हा । अबै कोई बोलैला अबै कोई बोलैला री ताक मे कई जणा चुपचाप हुयोडा बैठ्या हा तो कई जणा खड्या हा । पण कोई कीं नीं बोल रैयो हो । उठै रो वातावरण पक्योडै काकडियै दायीं कदैई फाट सकै हो । बस ऐडी दसा माय दरकार ही तो किणी रै ई पैल करणै री ही ।

भेळा हुयोडै लोगा माय सू कइया रो विचार हो कै आज ताई ऐडी बात हुई कोनी काई ? आ तो जीवणजी रै घराणै माय तारती चार-पाच पीढ्या सू हुवती आयी है । अर कई सोच रैया हा कै इतरो बडो अन्याय तो अबकै ई हुयो है । अर कई जणा रो सोचणो हो कै जिण भात आज ताई पूरो गाव जीवणजी रै घराणै री कुरित नै जीवती माखी दायीं गिटतो आयो है उणी भाँत ई अबकै गिटतै नै कुण बरजै है ?

इतरै मे ढेरियो काततो-काततो लालजी खखारो करयो । उठै बैठ्यै लोगा रा कान खड्या हुयग्या । बै जाण्यो स्यात लालजी कीं कैवैलो । पण लालजी कीं नीं बोल्यो । अर पूठो ई आपरी आगळ्या माथै ढेरियै नै नचावणनै लाग्यो ।

धोडी ताळ मे छोगजी आवतो दीग्यो । हाथ मे होको । सिर माथै केसरिया गोळ फेटो । भरवा घोळी दाढी । बळ खायोडी घोळी मूछा । लाल चिरमी-सी मोटी-मोटी आव्या । रौबीलो चैरो । चैरै माथै स्याणप । उण स्याणप मे एक सूझ । सूझ मे एक दीठ । दीठ री गैराई रो ओ मिनख छोगजी आपरै गुण अर स्याणप रै

वारण सगळै चरलै अर गाव-राव म आछा मानीनै ।

छोगनी दस-बारै पावडा रै आँतरै सू गरज्या 'सगळै गाव रो राम निकट्या वा सगळै गाव नै साप सूघग्या ? अठै भेळा हुयाडा एम्-दूजै रै मूढै कानी काई ताको हो? चालो 'जीवणजी री वाटडी चाता । आज मौको है । उण दिन तो जीवणजी अर बाबासा जारजी सगळै गाव रा गाव री भरी पचायत मे माजणा ले लियो हो अर कैया हो कै गाव कनै काई सबूत है ? पण आज तो गाव कनै सबूत ई है । अर गाव रो माजणो लिया गाव काई कर सकै है इण रो उथळो भी है । इतरो कैवतो-कैवतो छोगनी उण लागा रै कनै आयग्यो । अर बाल्यो अरे भई-मत्यो है तो जोरजी मरयो है । जीवणजी तो अजू ई वारह बरसा रो बैठयो है ।

छोगनी री दाकळ सुण र भेळा हुयोडै लोगा मे चेतो-सो बापरयो । अर उणा नै आप-आपरै पटा रो आफरा झाडण रा जाणै मौका-सा मिलग्यो ।

रैवतो खीपडी अर सीणियै री जेवडी नै बटतो बोल्यो 'छोगजी रो कैवणा साव साचो है । जे आज गाव पापी जीवणजी नै उण रै पाप री सजा नी भुगताई ता राम रै घरै सगळै गाव रो मूढो काळो हुवैला अर इण रै घराणै रै कारण सगळै गाव रो आगोतर विगडैला ।

इतरै म तालजी आपरै ढेरियै नै थाम र बोत्यो अरे भई इण रो काई सबूत है कै तारली रात फेरू ई जीवणजी रै घरै छोरी हुई है ? अर उण नै भी ओ मार काढी है ? ओ पाप तो इण घराणै मे पीढ्या सू हुवतो आयो है । पछै आपा रा बडेरा मरग्या हा काई ? जिको इण पाप नै रोक्का कोनी ? अर अबै ताई आपा सगळा ई मत्योडा हा काई ? देवै रै पछै इण रै घर मे इण रै अर इण रै देवै रै कोई टाबर हुयो कोनी ? पण सगळा ई सबूत नी हुवण रै कारण की नी कर सक्या । हा अबकै देवै रै मरणै माथै गाव नै बेरो पड्यो हो कै देवै री वीनणी चार-पाच मईना रै पेट सू है । ज रात काई बाल-गोपाळ हुयो है तो की सबूत तो दूढो ।

छोगजी होको पीजतो बात्यो 'तालजी इण घराणै री पापी रीत नै सगळो गाव आछी तरया सू जाणै है । गाव नै ता इण रै सबूत री की दरकार कोनी । रैयी तारली रात री बात जिको आज ज्ञानरकै-ज्ञानरकै कूरडियै नायक री लुगाई म्हारै घरै रोज री भात छाछ लेवणनै आयी । बा बत्तायो कै जीवणजी बाबोसा री कोटडी मे देवै रै बाल-गोपाळ हुयो है अर ठकराणी सा सगळी रात कूकती-कूकती वाढी है । अबै सगळा उठै चालो अर बेरा करो कै काई बात है ? स्यात आपा नै की सबूत मिल जावै तो आपा इण पापी नै राजआळा नै सूप देवा नी तो आ कदैइ सगळै गाव रो मूढो काळो करा देवैलो । क्यूकै इतरै दिना तो जिया-तिया सगळो गाव

जीवणजी र घराण री बात गिटता आया है पण आज री पीढी रा टीगर जीवती मारी नी गिटैला। अर बै मिनर अर अस नै मरतो नी देखैला। अर जे कोई राजआळा नै चुगली राय दी तो सगळै गाव नै लेवणै रो देवणो पड जावैला। राजआळा सगलै गाव नै पूछला कै गावआळा इतरै दिना ताई इण पाप नै क्यू छिपाया रारयो ? क्यूक पाप नै छिपावणआळा भी ता पापी हुवै है। पछ था-म्हा सगळा रै राजआळा रा तल्लड पडैला अर कइया नै जेळ हुवैली जिकी पाखती मे।

छोगजी री इण बात म सगळा नै सार लाग्यो। अर उणा रै हीयै ढूकगी। सगळा छोगजी रै लारै जीवणजी री कोटडी कानी बहीर हुवणनै त्यार हुपग्या।

इतरै म सुगनो अर भैरू उठै आयग्या। उणा री आग्या अर चैरै सू रात री जाग अर थकावट साफ दरसै ही। पण उणा रै बोलणै मे की कडक ही। बै उणा भेळा हुयोडै लागा नै रात री सगळी विगत बतावता थका कैयो कै जीवणजी बाबोसा रै घरै रात देवै रै बेटो हुयो है। आ सुण र कई जणा राजी हुया। कई जणा सोच्यो अबै राज री बात रा की डर कोनी। कई जणा फुसफुसाट करी कै ठाकर नै बधाई देवा ता कई जणा बोल्या, उण पापी नै क्यारी बधाई देवणी है ?

इण बिचाळै छोगजी अर लालजी रै चैरा माथे अजू ताई उदासी ही। अर बै गभीर हुयोडा सुगनै अर भैरू री बाता सुण रैया हा।

सुगनो छोगजी सू बोल्यो, 'दादोसा हमीदा दाई बडी हिम्मतआळी लुगाई है। हमीदा ठकराणी अर ठाकर सा रै बिचाळै हुवतै गोधम नै आपरी स्याणप सू सान्त कर दियो।

छोगजी पूछ्यो 'तो हमीदा दाई सगळी रात उठै ई ही काई ?

भैरू बिचाळै ई बोल्यो 'हा दादासा बा सगळी रात उठै ई तो ही। बापडी भीत अर लाठी बिचाळै आयोडी ही।'

लालजी बोल्यो 'म्हारो विचार तो है कै पैती हमीदा दाई नै अठै बुला र रात री विगत पूछो। पछै आपा सगळा जीवणजी री कोटडी चाला।

छोगजी एक जणै नै कैयो 'जा रे हमीदा दाई नै बुला र ल्या।

छोगजी रो हुकम सुण र दो जणा हमीदा दाई नै बुलावण खातर जीवणजी री कोटडी कानी गया। थोडी देर मे बै दोनू पूठा आय र बतायो 'दादोसा हमीदा तां आखी रात सू ई ठाकरा री कोटडी मे ई है। पण दादोसा म्हारी ता कोटडी ताई जावणै री हिम्मत फोनी हुई। क्यूकै जीवणजी बाबोसा डाग लियोडा आपरी तिबारी आगे चुपचाप बैठ्या हा। रावळै भाय आस-पडौस री लुगाया जाय रैयी ही। अर माय सू ठकराणी सा अर एक-दा लुगाया रै जोर-जोर सू रोवणै-कूकणै री आवाज

आय रैयी ही । ठकराणी सा रोवती-रोवती पारो-पारो करै ही ।

इण दोनू जणा री बात सुण र सगळा एकै सागै बोल्या 'ल्यो चाला । उठै ई हमीदा है अर उठै ई ठाकर जीवणजी । जिको हुयो है उण रो बेरो उठै ई पड जावैलो अर नित री आ चखचख सगळै गाव खातर मिट जावैली ।

छोगजी नै लाग्यो स्यात कोई मोटी बात हुइ है । अर ऐ टींगर पूरो बेरो कर र नीं आया है । उणा रै मन माय एक उथळ-पुथळ-सी हुवणनै लागी । छोगजी सोच्यो जीवणजी रै घरै रावणो-कूकणो हमीदा रो आखी रात सू उठै ई रैवणो बेटै रै जलम रो धाळ नीं बाजणो जहर दाल मे कीं काळो है । छोगनी ऐडै उळझाड मे उळझचोडो चुपचाप खड्यो हो ।

छोगजी नै चुपचाप देख र लालजी कैयो 'तो काई सोच-विचार करो हो छोगजी ?

छोगजी शिक्षक र बोल्यो 'सोच-विचार क्यारो है ल्यो चालो ।

अबै छोगनी अर लालजी उण सगळै लोगा रै आगै-आगै चालणनै लाग्या । उणा रै सागै चालणिया लोग इण भात घाल रैया हा जाणै बै कठै ई गढ जीतणनै जाय रैया हा ।

ज्यू ई छोगजी अर लालजी आपरै सागै रै लोगा सागै जीवणजी री कोटडी माय बड्या तो जीवणजी आपरै फळसै कनैआळी तिबारी मे बैठ्यो ई अरडायो अरे छोगजी अरे लालजी आज म्है तो जीवतो ई मरग्यो । अरे आज म्हारी ता गुवाडी ई रूळगी । अबै म्है काई करू ? म्है तो मरग्यो ।

जीवणजी री ऐडी दसा देख र छोगजी लालजी अर उणा रै सागै आपोडा लोग एकदम सू सकपकायग्या । बै सोच्यो जिको मिनस आखी ऊमर सूक्योडै ठूठियै दायीं अर अणघड भाठै दायीं कदैई किणी री पीड नै पीड नीं समझी अर कदैई किणी रै मरणै-परणै आयो-गयो कोनी । बो आज गादडियै दायीं कूक रैयो है ? बा आज गिडगिडावै है ? अर बो आज निढाळ हुयोडो दूजा सू डाढस री भीख माग रैयो है ?

जीवणजी रोवतो-रोवतो कैय रैयो हो अरे थे लोग स्यात म्हनै म्हारै पोतै री बघाई दैवणनै आया हुवेला पण म्हारी तो गुवाडी रै ताळो लाग्यो । म्हारी बीनणी पारो म्हारै देवै री बहू आ जीवती लट म्हारै बुढापै नै धुखण खातर छोड र आप भगवान रै घर रो गेलो लियो अबै आ जिलफ किया तो पळसी ? अर किया म्हारै घराणै रो नावणो चालसी ? अबै म्है काई करू अर काई नीं करू ?

जीवणजी रा रोवणो इण भात लागै हो जाणै घणै बगत सू बढ पडी बोदी

मसीन नै चलावण खातर कोई धक्को लगाय रैयो है। अर दा मसीन धक-धक कर चाल अर जागै पूठी ई बंद हुय जावै। इण भात र् जीवणजी रै माय सू जागै कोई धक्को लगाय रैयो है। अर बो रोवतो-रोवतो कदैई चुप हुय जावतो तो कदैई रोवणनै लाग जावतो। पण उण री फाटचोडी आख्या रै डोळा सू अर उण रै सूखयोडै चैर सू साफ दरस हा क उण रा पाप भाज उण रै सामी खड्या है। आज बो दूजा री हमदरदी खातर टाबर दायी बिलख-बिलख रोय रैयो है।

छोगजी अर लालजी पीड भोग्योडा दूजै री पीडा नै समझणिया स्याणा मिनख हा। बै झट समझ्या कै जीवणजी रै घरै पोतो तो हुयो है। पण इण रे बटै देवै री वीनणी पारो नी रैयी है। उण सगळा री रीस अर सोच्योडी बाता री झुझळाट ऐडै हादसै नै देख र माटी रै ढिगलै दाई ढहगी। बै मिनख हा अर मिनखपणै सू जीवणजी नै धीरज बधावण लाग्या।

सागै आयोडै लोगा माय सू दो-चार जणा नै लालजी कैयो अरे भई सगळा खड्या काई देखा हो ? जाओ लहास नै बेगी ठिकाणैसर पूगावणै रो बन्दोबस्त करो।

पाना आपरै आगणै मे लुगाया विचाऱै बिलख-बिलख रोय रैयी ही। उण रो बिलखणो हाथ काळजो खड्यो करै हो।

उठै भेळा हुयोडै लोगा नै पाना रै अन्तस री पीडा सू निकळती चीख अर दुख भरयोडो करळाप इण भोंत लागै हो जागै आभो दरक रैयो है अर धरती फाट रैयी है। पाना रोवती-रोवती कैवै ही है रामजी थाळी पुरस र ऊधी क्यू मारी

अरे रामजी तू निरदयी है तू हया-दया बायरो है। उण रो रोवणो थमै ई कोनी हो।

धोडी ताळ मे देखता ई देखता पारो री सीढी लोगा रै काधा माथै ही। लोग राम नाम सत् कैवता-कैवता समसाण भूमी कानी जाय रैया हा। पारो नै आगभेळी कर दी। पारो नै दाग दे र लोग-बाग गाव रै कूवै माथै सिनान करयो अर जीवणजी रै घरै आयग्या।

पाँच

अबै जीवणजी रै घरै बैठक हुवण लागी। इण बैठका माय जीवणजी रा चिडचिडो सुभाव झुण्ळाट बात-बात पर बाधेडो करणै री वाप अर अखरडपणो जाणै साठ हाय ऊडै कूवै मे जाय पडग्या हा। वो भाठै दायीं सूनो हुयोडो चुपचाप बैठयो रैवतो अर आयोडा लोग-बाग आप-आपरी बाता करता रैवता। गाव रै घरा माय जीवणजी रै घर री ठौड-ठौड चरचा ही। पण हमीदा दाई किण नै ई याद नीं आय रैयी ही।

गावआळा नै जीवणजी सू अर उण रै घर-घराणै सू वदैई कीं हमदरदी कोनी ही। जे थोडो-घणो इण दिना कीं झुकाव हुयो हो तो वो ठकराणी पाना रै कारण हुयो हो। जदी तो गावआळा पारो रै बारिमै ताई पाच-दस आदमी जीवणजी री कोटडी मे बैठण सारू मन मे तेवड ती-ही ही अर ओ गाव री मरजादा मुजब हा।

निकमाळै रा दिन हा। एक दिन जीवणजी री कोटडी मे गाव रा मोकळा लोग भेळा हुयग्या। स्वात उणा री आ सोच रैयी हुवैला के निकमाळै मे गाव री गुवाड मे नीं बैठ'र जीवणजी री कोटडी मे बैठया दो घडी आपस मे हथाया कराला।

उण दिन छोगजी भी जीवणजी री कोटडी रै आगै सू आपरै किणी काम सू जाय रैयो हो। घणै सारै लोगा नै जद उठै देख्या तो छोगजी भी उणा मे जाय र बैठग्यो। छोगजी रै आवणै सू उण दिन री बैठक रो रूप नीं और ई हुयग्यो। बाता-चीता चालणनै लागी। छोगजी सातरै मूड मे हो। वो जीवणजी नै चचेडतो धफो बोल्यो 'ठाकरा आज नौवो सूरज उग्यो है। अर इण आठ-नौ दिना माय आप अन-पाणी रै मूडो नीं लगायो है। आप नींद नै भी नेडी फटकण नीं दे रैया हो ऐडी बाता म्हारै काना ताई पूगी है। जे ऐडी बाता साची है तो अबै म्हा लोगा

रा ओ कवणा ह क आप की खावो-पीवो । अत्रे पारा तो पूठी आवणै सू रयी । क्यूँ उण नीली छतरीआळ रै सामीं किणी रो जार नीं है । पछ आप तो भगवान री जय वालो क आप रो पोता बकरी रै दूध रै फाआ माथै आठ-नौ दिन तो काढ दिया है । अबै रामजी चायो तो उण रो कीं नीं बिगडैला । अर बो जीवैला ।

छोगजी आपर जीव मे सोच्यो कै तू कैवण न तो एडी बाता इण दुष्ट न कैयदी । पण जिको मिनख गाव री नाक लवण नै घर रै मिनख नै मारणै मे कदैई नीं चूम्यो ऐडे मिनख खातर धारै मूढे सू ऐडा हमदरदी रा बोल भ्यू निकळ्या ? छोगजी रै मन माय एक पछतावो खड्यो हुयग्यो ।

छोगजी री ऐडी बाता जद जीवणजी सुणी तो स्यात इण दिना माय बो पली बार आपरी राफा नै तिडकाई ही । सवाला सू भरयोडी जीवणजी री आख्या सकै सू भरयोडी उण री दीठ कदैई छोगजी कानी देखै ही तो कदैई उठै बैठयै लोगा नै देखै ही । छोगजी री बात जीवणजी नै काचै सूत रै डोरै दामीं लागि । पण बो आपरै अन्तस मे आ धीरज भी बाधै हो कै स्यात छोगजी रै मूढे भगवान बोल रैयो हुवैला । बो आपरै होठा नै फडफडा र मन ई मन बडबडायो स्यात ओ टींगर जीवैला अर म्हारो वस चालेलो पण थोड़ी ताळ पछै बो आपरो सिर आपरै गोडा बिचाळै घाल र फफकणनै लाग्यो अर फफकतो-फफकतो बोल्यो अरे छोगा तू म्हारो वरोबरियो भाई है । धारै सू काई छानो है ? म्है पापी हूँ हत्यारो हूँ म्है अभंगो अर निक्काम जोगो हूँ म्हनै ओ रामजी जितरा दुख देवै उतरा ई थोडा है म्हारी माटी मे कीडा पडसी ओ म्हनै बेरो है । पण अबै आ सिसकती जिलफ किया तो जीवैला अर क्रिया म्हारो नावगो चालै ? जीवणजी भू-भू कर र रोवणनै लाग्यो ।

छोगजी सोच्यो जीवणजी जैडो भाठो कीं तो पिघळ्यो है । अर बो जीवणजी नै धीरज बधावता थका कैयो 'ठाकरा, आप रो तो रोवणो है वस अर घराणे खातर । अर सगळै गाव नै पीड है पारो जैडी धीरजआळी सबरआळी अर स्याणी लुगाई री मौत री ।'

अबै उठै बैठया लोगा नै छोगजी बतावणनै लाग्यो आज सू दस-पन्द्रै बरसा पैली पारो छक जवानी मे परणीज र इण रै घर माय आई ही । पारो रो बाप मघजी घणे पईसाआळो कोनी हो बो म्हारी तरिया छुटभाया माय सू हो । पण जीवणजी रो घर म्हारै माय टीकाई है । इण खातर मेघजी जिण बेळा देवै नै टीको देवणनै आयो हो तो उण टैम गाव रा घणा लोग उण नै जीवणजी रै घर री रीत अर विगत रै बारै मे आळी तरिया सू बतायो हो । पण मेघजी भी सखरो अर सातरो मरद हो । बातडियो अर ठाकरियो आदमी हो । जीभ रो पक्को अर विचारा सू साचो मिनख

हा। उण रो उधळा हा क 'म्ह इण घराणो री सगळी त्रिगत जाणू हूँ अर इण बळती भाभर म म्हं म्हारै काळजै रै टुकडे न इण खातर सिक्कै सारू देय रैयो हू क इण र घराणे री ओळ अर रीत सुधर जावै। अर ओ घराणो आपरो ऊजळो मूळा कर र भाईप री जाजम माथे वेठ सक। जे म्हारी डावडकी म्हार घराणे रो असली खून हुया ता वा आपरी ज्यान माथे खेल'र पी र अर सासर री लाज रा सूत भी नी छीजण देवैली। पछै मेघजी दवै खातर कैया कै 'म्हनै तो ओ टाबर दाय आयग्यो अर इण रो घर-घराणो हाड-खाप रो घणा ई आछो है। छोगजी खखारो कर र आगै कैयो कै 'मेघनी तो आ सोच र पारो नै इण घराणै म देयग्यो अर पारो सावै घराणै रो साचो खून ही तिकी आपरी ज्यान माथे खेल र आपरै दुख-दरद रो पीड रो पूरै गाव-राव नै सिसकारो तक भी नी सुणायो। बा इण दुनिया सू चल वसी अर आज जीवणजी आपा सगळा रै सामीं आपरै पापा री हामळ भरी है। गाव-राव ता इण नै माफ कर देवेला पण भगवान रै घर री तो भगवान ई जाणै।

जीवणजी भीत बण्योडो छोगजी री सगळी बाता सुण रैयो हो। छोगजी आगै बाल्यो 'लुगाई पी रै अर सासरै बिचाळै धुखतै छापै री भात हुवै है। जिको नीं तो उण रो खीरो वणै अर नीं उण री राख बणै। क्यूकै लुगाई पी रै सू आपरो मोह नीं ताड सकै। बा आपरै सासरै री मरजाद रै धरम नै निभावण खातर तलवार री तीखी धार माथे चालै अर आपरी पूरी जिदगाणी होम देवै। एडै धरम री धुरी लुगाई जात नै जिका घर-घराणो सतावै उण नै भगवान ई माफ नीं करै। लुगाई जात रै इण धरम नै निभायो ठाकर जीवणजी रै बटै री बीनणी पारो। धिन है उण री मात-जात नै अर धिन है बा जलमी जिकी रात नै।

लोग छोगजी री बाता नै बडै ध्यान सू सुण रैया हा। इतरै म हमीदा दाई रो देवर नेजू आयो। बो उठै बैठ्यै लोगा नै मुजरो करचो। पछै नेजू छोगजी सू कैयो 'दादो सा म्हारी भाभी हमीदा आज आठ-दस दिन सू म्हारै घरै नीं आई है। अर बा जिण रात अठै जापो करावण नै आई ही उणी रात सू ई उण रो की अतो-पतो नीं है।

इतरो सुणता ई जीवणजी जिको सुन बापरयोडै सासर दायीं बैठयो हो छोगनी जिको बाता रा बखान कर रैयो हो उठै बैठ्या लोग जिका बाता माय डूब्योडा हा सगळा रा कान सड्या हुयग्या।

जीवणजी नै लसायो जाणै तिबारी री छत उण माथे आय र पडगी है अर उण रै भार सू दब्याडो बो तडप रैया है। जाणै उण रो सास घुट रैयो है। लारलै आठ-नीं दिना री भूख सू जीवणजी इतरो कमजोर हुयग्यो हो कै उण मे उठणै री

सरधा भी नीं ही। देखता इ देखता उण रा सास तेज हुयग्यो। उण नै लाग्यो क उण रै सागै धोरयो हुयो ह। अर धाखो भी उण री लुगाई पाना अर दायी दोनू मिल'र करयो है। बो मन माय तेवड्या कै अबे उण नै जीवणो है। जीवणो है साच रै सार सातर अर जीवणो है हमीदा दाई रो बेरा करणै सातर ।

नजू री बात सू छागजी नै एक-दो पल खातर झटको-सो लाग्या। बा सांच्या कै रसतै-बसतै गाव माय सू एक लुगाई आठ-नौ दिना सू गावब हुयोडी है अर गाव-राव नै कीं घ्यान ई कोनी ? उण नै बडा अचरज हुयो। सोच्यो कै कीं सटको तो हुयो ह।

तिवारी मे बैठ्या इता लाग हक्का-बक्का-सा हुयाडा कदैई नेजू कानी तो कदैई छोगजी अर जीवणजी कानी देख रैया हा।

छागजी पूछ्यो अरे नेजिया, तू आ काई कैवै है कै धारी भाभी रो कीं अतो-पतो ई कोनी ? अर बावळा वा कठैई आपरै पीरै कानी तो नीं निसरगी कै ?

नेजू उथळो दियो 'दादो सा उण रै पीरै री किवाडी तो जदैई ढकीजी ही जद बा आठ-नौ बरसा री ही। अर म्हारो भाई जीयो मरया पछै आ तो म्हारी छाती रो भाठो बण र रैयी है। आ बात सगळो गाव-राव आछी तरिया सू जाणै है। अबै नीं जाणै बा कठै निसरगी ? म्हारो तो मूढो काळो करागगी।

छोगजी नै नेजू री बात मे कीं दरद अर कीं ओळभो-सो लाग्यो। छोगजी नेजू नै कैयो 'जे आ बात साची है तो भाया धारो ई मूढो काळो नीं हुयो है समझो तो ओ पूरै गाव रो ई मूढो काळा हुयो है। पण इण बात रो सगळा ई बेरो तो करो कै उण रात गाव म किणी और रै ई टाबर हुयो हो काई ?

नेजू बतायो 'ठाकर सा लारलै चार-पाच मईना सू जीवणजी दादो सा रै घरै पैतो जाणो हुयो है।

नेजू री बात री उठै बैठ्या लाग साख भरता थका कैयो कै आ बात साव साची है कै लारलै चार-पाच मईना सू गाव मे किणी रै ई घरै टाबर नीं जलम्यो है।

गाव म किणी रै अठै ई टाबर नीं जलमणै री बात सुण र जीवणजी रै मन माय एक-ठडी सी लीक पडी। क्यूकै जीवणजी सोच्यो स्यात गाव मे उणी रात हुयोडै किणी दूजै रै टाबर सू हमीदा दाई फोर-सार कर र कठै ई भाजगी हुवैला। अबै जीवणजी रो कीं सास जम्यो।

धोडी ताळ रक र छोगजी कैयो पैली जीवणजी री ठुकराणीसा नै तो पूछो स्यात उण नै कीं सीध हुवै ?

तेडो गाव न हा सो सगळा नै भेलो हुवणो भी जरूरी हो ।

धीरै-धीरै गाव रा लोग-बाग गाव रै मोटोडै पीपळ नीचै भेला हुवणनै लाग्या । गाव रो ओ बूढो पीपळ अबै तार्द आपरी छाया नीचै कितरी ई पचायता रा कितरा ई फैसला सुण चुक्यो है । इण रै जूनै डाळ रै छोडा ओलै लुक्योडी अणगिणत बाता है । ज इणा रै जीभ हुव ता ऐ बाल र बखाण करै । ओ कितर इ आछै-माडै फैसला रो साली है । इण री छाया नीचै हीरो कोटवाळ दो सातरा-सा माचा ढाळग्यो । पछै एक जणो आयो जिको सखरें बिलमिया रा भरचाडो होका अर तम्बाखू रो गट्टो धरग्यो । थोडी ताळ म छोगजी लालजी अर उणा री ऊमर रा केई जणा पचायत री ठौड कानी आवता दील्या । अबै उठै भेळा हुयोडै लोणा मे बोलारो बन्द हुयग्यो । छोगजी लालजी अर उणा रै सागै रा लोग सगळा सू रामा-सामा करया पछै उण पीपळ री छाया नीच ढालयोडै माचा माथै बैठया ।

गाव रा अधबूढ जवान अर की छोरा-छापरा उठै गोळ घेरो बणा र खड्या हा तो की बैठया हा । उठै असवाडै-पसवाडे रै घरा रै थळकोटा अर बीजी ऊची ठौडा माथै काणा घूघटा काढयोडी लुगाया चारू-मेर खडी ही । इण लुगाया आगै की छोटा-छोटा टाबर खड्या हा तो केई आपरी गोदया मे टाबरा नै तियाडी खडी ही । ऐ सगळा पचायत नै सुणणनै अर फैसलै री उडीक मे उतावळा-सा लागै हा । पण सगळा रै माय छोटै-बडै री काण कुरब कयदो अर गाव री मरजाद जाणै कूट-कूट भरयोडी ही । वै सगळा छोगनी अर लालजी कानी देख रैया हा ।

लालनी बात नै पीळाई देखो भई आज समाकूळ गाव भेलो हुयोडो है । आज री पचायत म न तो कोई फरियादी है अर न कोई चोर । आज री पचायत तो भेली हुई है सगळै गाव री इज्जत खातर । जे समझो तो इण पचायत सामी आपा सगळा ई ता फरियादी हा अर आपा सगळा ई चार हा । क्यूकै आज गाव री दाई हमीदा नै गाव सू गायब हुई नै इतरा दिन हुयग्या उण रो अजू ताई कोई अता-पतो नी है । इतरै बडै रसतै-बसतै गाव माय सू एक लुगाई रो गायब हुय जावणा आपा सगळा खातर सोच-विचार री बात है । आपणो एडो अणचेतो आज तो गाव री दाई खातर है कालै आपा रै घरा री लुगाया खातर भी तो हुय सकै है ? अरे भइ गाव घर अर गुवाडी री इज्जत लुगाइ हुवै है । मिनख ता खाली रखाळो हुवै है । लालजी आपरी बात मे एक बात और पीळाई कै 'एक बार एक गाव म एक लुगाई आपरै घर माय सिनान करै ही । भाई जोग ऊठ चढयोडै एक बटाऊ रो उठै सू निकळणो हुयो । बटाऊ री चाणचकी निजर उण सिनान करती लुगाई माथै पडी अर उण लुगाई री निजर उण बटाऊ माथै पडी । बस ! बा लुगाई तोच्यो

कै आ ऊठ चढ्योडा बटाऊ म्हारी इज्जत नै उघाडी देमली । अब आ आग जा र म्हारी अर म्हारै गाव री इज्जत र बार म नी जाणै काई-काई वाता करैला ? अवै इण सू ता मरणो आछो है । अर वा जा र गाव रै कूवै मे पडगी । उण दिन सू ई आज ताई किणी गाव रै माय सू कोई बटाऊ ऊठ घट र नी जाय सकै है । जद एक लुगाई गाव री अर लुगाइ जात री इज्जत खातर इतरा बडा त्याग कर र एक आछी रीत घाल सकै है तो आपणै गाव री दाई बापडी नी जाणै क्यू अर किण कारण स सू चाणचकी ई गाव छोड र चली गई का वठै ई गायब हुयगी उण रा बरो करणो सगळै गाव रो धरम है अर सगळै गाव री इज्जत रो सवाल है ।

लालजी थोडी ताळ रक'र बोल्यो 'जे हमीदा रो देवर नेजू जीवणजी री काटडी म छोगजी अर बीजै लोणा नै नी कैवतो तो नी जाणै गाव कितरै दिना ताई इण बात रा ध्यान नी करतो ?

जेठू नाई बोल्यो 'म्हारी तो गाव री पचायत सामीं आ अरदास है कै हमीदा रै देवर नजू कानी सू सगळी विगत जे पचायत रै सामीं राखी जावै तो ठीक है ।

उठै ई पचायत म नेजू बैठयो हा । वो श्रट खडयो हुय'र बोल्यो 'जीवणजी बाबोसा री ठकरापीसा उण रात म्हारी भाभी हमीदा नै घडी चारैक रात बीत्या पछै लालटैण ते र बुलावणनै आया । म्हारी भाभी उण टैम ई उणा रै सांगी बहीर हुयगी ही ।

'म्हारो घर पीढ्या सू ई इण गाव रो दाईपो करतो आयो है । अर दाई जापैआळे घर मे रात-विरात रकती आई है । पछै जीवणजी बाबोसा री वीनणी घालती रैयी । म्है सोच्यो म्हारी भाभी स्यात उणा रो दुस बटावण अर टाबर री सार-सभाळ सारू कोटडी म ई रकगी हुवैला अर बा म्हारै घरै नी आई हुवैला । वीनणीसा रै चल्या रै आठ-नौ दिना पछै म्है बेरो करयो तो म्हने ठा लाग्यो कै म्हारी भाभी तो उणी रात जीवणजी बाबोसा री कोटडी सू चली गई । पण वा अजू ताई म्हारै घरै योनी आई ।'

अल्लावरमो तेती बोल्यो 'ठाकर जीवणजी री कोटडी सू हमीदा गायब हुई है । जे ठाकर जीवणजी नै कोटडी सू बुता र पूछयो जावै कै उणा नै इण वारे मे वीं सीध हुवै अर जे वै बता सकै तो गाव री आ चिंता मिटै ।

छोगजी अर लालजी दोनू बैठया हा अर दोनू ई सगळी वाता नै ध्यान सू सुण रैया हा ।

दुतरै म रपजी राती नाक म हळवी-सी रीस भर र वा'यो 'सुणो सा जीवणजी दुतरो कितरो क बडो आदमी है ? जिको आज समाकूठ गाव तो भेल्यो हुयो

अर उणा रै सोग न आछी तरिया सू जाणै है । विणी सू की छानो कोनी । अर : सगळै गाव न हमीदा रा तळतळियो लाग रैया है । क्यू SSS ?

उठै बैठ्या चार-पाच आदमी बाल्या 'बात तो साव साची है । अबै जीवणजी नै पचायत म बुलावा अर पूछा कै हमीदा कठै है ?

उणा माय सू एक जणो तो अठै ताई वैयाग्यो कै 'जीवणजी हमीदा नै मार गाड तो नीं दी है ? उणा रै मूढै मिनख रो लोही लाग्योडो है ।

आ बात सुण र छागजी चाणचकै खसरो कर्या । सगळा चुप हुयग छोगजी गभीर हुय र बोल्यो 'दिने मोट्यारो गाव री पचायत मे ऐडी वाता सो नीं देवै । हा आ बात साव साची है अर सगळो गाव जाणै है कै जीवणजी कै आदमी है ? पण पचायत मे बैठ र माडी बात कैवणै सू पचायत री मान-मरज री हाणी हुवै । छोगजी थाडी ताळ रक र बोल्यो 'जे सगळा री मरजी है जीवणजी नै पचायत मे बुलाया जावै तो उणा नै बुलायल्यो ।

लालजी दो जणा नै कैयो 'जावो रे मोट्यारो जीवणजी नै बुलाय ल्याओ लालजी रै कैवणै सागै ई दो जणा जीवणजी री कोटडी कानी टुरग्या ।

उण दो मोट्यारा रै जावणै पछै छोगजी मन मे सोच्यो 'जीवणजी बुलावण नै तो बुलावो भेज दियो पण जीवणजी नीं आयो तो ? आज री भ पचायत मे म्हारी बात री तो धूड हुय जाती । क्यूकै जीवणजी लारलै दस-पा वरसा सू गाव री पचायत मे आवणो-जावणो छोड राव्यो है । पछै जीवण बातचीत रो बैडो आदमी है । बोलणै री सुध कोनी । काकी कैवता भाभी कैमीजै है इण खातर गाव री पचायत मे उण नै बुलावणो कदैई आछो नीं समझयो । पण अ ता उण रै घर रो मामलो है । उण रो आवणो जरूरी है । छोगजी एडै विचारा खोयाडो चुपचाप बैठयो हाका पीवै हो तो बठै बैठयै लोगा मे कीं घुसर-फुसर हु रैयी ही ।

पचायत कानी सू भेज्योडा दोनू आदमी, जीवणजी री कोटडी पूग्य जीवणजी नै पचायत मे बुलावण रो कैयो अर उणा नै विगत बताई । जीवणजी उ दोनू नै ऊपर सू नीचै ताई गौर सू देख्या । पण उणा नै कीं नीं कैयो । झट आप मेले-कुचेलै अर ठौड-ठौड सू फाट्योडै फँटै नै आपरै सिर माथै लपेटयो अर प माय फाट्याडी-सी पगरली घाली अर हाथ मे लाठी लय र उणा रै सागै-स

पचायत कानी टुरग्यो ।

बुलावणनै आयोडा दोनू मोट्यार सोच्यो कै जीवणजी स्यात*पचायत मे जावण खातर त्यार बैठयो हो अर ओ तेडै नै ई उडीकै हा । पचायत कानी जावतो जीवणजी गेलै मे सोच रैयो हो कै जिण दिन म्है म्हारी फाटडी मे हमीदा रै गायब हुवणै री बात सुणी ही उणी दिन सू ई म्हारै मन मे गुणतुण हुय रैयी है कै दाळ मे की काळो है । पछै अबै तो म्हनै जीवणो है इण साच रो बेरो करणै खातर । बो आपरै सकळप नै मन ई मन दुसराय रैयो हो । जीवणजी री आल्या सामी टावर हुयो हो उण दिन री विगत, एक-एक वर र आवणनै लागी । बो पाना रै बारै मे सोच्यो जिकी तुगाई म्हारी आल्या रै डोळा सू डरती ही बा भूली सेरणी दापी अर बिचखोडी नागण दापी म्हारै सामी फुफकारा करै ही अर तण र सामी खडी हुयगी ही । उण म उण दिन कोई ओपरी छाया कोनी ही पण उण रै लारै छिप्याडो कोई भेद हो । क्यूकै जद छोरो हुवणै रो ठा पडयो तो बा भाठै री मूरती दापी खडी-री-खडी रैयगी ही । पछै जीवणजी एक ठडै सिसकारै सागै बडबडायो, 'काई करू बीनणी रो मरणो म्हारै खातर गजब हुयग्यो ।

थोडी ताळ मे बै तीनू पचायत म पय्या । जीवणजी किण सू ई रामा-सामा नी करया । जठै छोगजी अर दूजा ठावा-चावा लोग बैठया हा उठै जाय र बैठग्यो । उण रै मूढे सू रीस टपकै ही ।

जीवणजी रै आवणै सू छोगजी मन म राजी हुयो । दूजा उण रै आवणै नै अचरज सू देख रैया हा । लोगा माय चुप्पी बापरखोडी ही ।

एक जणो उण चुप्पी नै तोडता थका कैयो 'अबै ठाकर सा आयग्या है बात सरू करो ।

इतरै मे जीवणजी बोल्यो अरे भई सगळै गाव नै ठा है कै इण बेळा म्हारो पचायत म आवणै जैडा जोग नी है । अर आ भी सगळो गाव जाणै है कै तारलै दस-भट्टे बरसा सू देस री आजादी पछै म्है पचायत म आवणो-जावणो छोड राख्यो है । पछै आप म्हनै क्यू बुलायो है ?

थोडी ताळ रक र जीवणजी फेरू बोल्यो 'अबकै अबखाई री घडी मे म्हारी बीनणी रै भरणै माथे पूरै गाव री जिकी म्हनै हमदरदी मिली सायरो मिल्यो, उण नै म्है नी भूलूता । पण उण रै बदळै मे गाव म्हारै सू काई चावै है ? जीवणजी रै कैवणै मे खासी करडाई ही ।

लातजी धीरज सू बोल्यो 'ठाकरा आपरै खातर तो आप भला अर आप री कोटडी भली । पण जिका लोग दूजै गावा मे आवै-जावै है उणा नै जे कोई आ कैय

दौलता के धारे गाव री दाई भागगी अर थे की नी कर सन्या ? आ बत सगळ गाव सातर माडी बात है अर लूठो मैणो है। अबै जे आपा उण दाई नै दूढा तो कठै दूढा ? उण रो अजू ताई की बेरा नी लाग्यो है। इण वारे मे आप रा काई कैवणा है जिको आप पचायत सामी बैओ। क्यूके जिण दिन आपणै देवै रै बेटो हुयो हो उण दिन सू ई दाई आप री काटडी सू गायत है।

जीवणजी की उतावळो-सा हुय र बोल्यो 'लालजी ए सगळी बाता लारलै दिना म्हारी कोटडी मे हुयोडी है। पछै म्है तो दाई नै ज्यान सू मारी कोनी अर न उण नै मोम री भासी बणा'र कठैई चेपी है। भळै म्हनै इण बाबत काई पूछणो है ? गाव सातर माडी बात हुवै का मोटी बात हुवै। म्है काई करू ? जे दाई म्हारी धोती रै पल्ले बाध्योडी हुवती तो उण नै अबै ई धा सगळा रै सामी पटक देवतो। मोटा-मोट बात आ है कै म्हनै उण रै बारै म की सीध कोनी कै बा कठै है ?

फेरू जे गाव नै म्हारै माथै बैम है ता बा म्हारी कोटडी अर म्हारो घर-वार सगळै गाव रै सामी है। जि्या चावा बिया आपरो बैम काढायो।

जीवणजी आपरै सागी रूप मे आगै बो-यो 'म्है गाव री पचायत नै ओ कैवणो चावू हू कै गाव री आ ई पचायत म्हारै जी सा रै बगत भेळी हुय र म्हारै घर-घराणै री पागडी उछाळणी चाई ही। आज फेरू ई म्हारै घर माथै पचायत भेळी हुई है। क्यू ?

'म्है पचास-पिचपन बरसा रो आदमी हूँ। म्है धान खाऊ हू। धूड कोनी खाऊ। म्है सगळी बाता नै जाणू हू अर समझू हूँ। जद-कद पचायत भेळी हुवै तो म्हारै घर माथै ई भेळी हुवै क्यू ? म्हारो ठेको है काई ? म्है दाई रो ध्यान राखू ? म्हनै काई ठा बा कठै नाठगी ? का कठैई मरगी ?

'पण आप सगळा कान खोल र एक बात फेरू ध्यान सू सुणलो अबकै ता सावरियो म्हारै धोळा री लाज राख दी अर म्हारै पाता हुयग्या ज इण बार भी म्हारै घर छोरी हुवती तो म्है म्हारै घराणै री रीत सू अर लीक सू नी टळतो। जीवणजी खासा तपग्यो हो।

पचायत मे बैठ्या लोग-बाग जीवणजी री इण भात घरछूट बात सुण र अचरज सू उण रै मूढे सामी देखणनै लागग्या। उणा री सोच ही कै ओ कैडी माटी रो घडघोडो मिनस है जिको भरी पचायत मे इणनै आ कैवता थोडी-घणी लाज सरग ई कोनी आई कै ओ फेरू ई आपरै घर-घराणै री लीक सू नी टळतो। ओ मिनस है का मिनस-मारणो जिनावर ?

पण अबकै लालजी जीवणजी सू बेसी रीस मे आयोडो अर लाल ताबै दाई

तप्पोडै चरै सू बोल्यो 'ठाकरा अबकै जे आप आपरै घर-घराण री लीक सू नी टळता तो पूरो गाव भी आ धार-विचार राखी ही क अबकै गाव भी आप सू नी टळतो । अर आप नै सागी ठिकाणै लेजाय र छाडतो । पछै आप कवो हा कै म्हारो ठेका है काई ? हा ठाकरा दाई रै बारै मे आप रो इज ठेको है अर सगळा सू बसी ठको है । क्यूक दाई आप रै घर सू गायब हुई ह ।

तालजी नै रीस मे आयोडा देख र अबै ताई चुपचाप बैठयो छोगजी जाण्यो कै बात कठैई बेसी नी बघ जावै अर जीवणजी जैडो मिनख मूढै सू कीं अचपचोळो नी बाल जावै । इण खातर छागजी तालजी नै चुप राखता थका धीरज अर ध्यावस सू कैयो 'जीवणजी दाई रो बेरो पाडणो तो सगळै गाव रा ई ठेको है । क्यूके गाव री आछी-माडी बात जद बीजै गावा ताई पूगै तो गाव रै नाव सू ई बात उछाळीजै । उठै किणी आदमी रै नाव री बात नी हुवै बल्कि आ कैयीजै कै फलाणै गाव म फलाणी बात आछी हुई है अर फलाणी बात माडी हुई है । आछी बात सू गाव रो नाव हुवै । अर माडी बात सू गाव बदनाम हुवै । पछै आप भी ता गाव रै भेळा ई हो । आप गाव सू अळघा थोडा ई हो । छोगजी जिण भात टाबर नै समझावणी देवै उण भात उण नै समझायो । अर आगै कैयो 'ठाकरा आप रो ओ कैवणो साव साचो है कै जद भी पचायत भेळी हुई है तो आप रै घर रै बारै मे ई भेळी हुई है । क्यूके आप रै घर-घराणै री खोडीली अर पापी रीत सू, अबै गाव कठा ताई भरीजग्यो है । उण दिन आप रा जी सा भरी पचायत मे आखै गाव सू सबूत माग्यो हो । जीवणजी सबूत तां गाव चावतो तो उण टैम ई खडयो कर देवतो पण गाव रो ओ बडपण हो का गाव री आप रै घर-घराणै माथै महर ही कै आप रै पाप माथै पूरो गाव घूड न्हाखतो आयो है । अर आप पूरे गाव नै बोको समझ र अजू ई आपरी साडीली रीत माथै अडपोडा हो । पण ठाकरा आप रो जुग पैली रो-सो जुग नी रैयो है । बात नै कीं समझण री चेस्टा करो ।

जीवणजी जाड पीसतो बोल्यो 'छोगजी म्हारै खातर तो आज भी वो ई जुग है जिको पैली हो ।'

इतरै मे धूडो चमार बोल्यो 'साची कैवो हो ठाकरा ! जिको नी मानै उण खातर तो पैलाआळो ई जुग है । पण ठाकरा पैली रुपियै री बाजरी अठारह सर आवती ही अर आजकाळै ?

इण विचाळै ई पन्नो चारण बोल्यो अरे भई जिको नी मानै बो कोनी मानै । पछै गाव उण री पूछ बाढ लेसी काई ?

सुरजो कुभार बोल्यो 'गाव मे राम हुवै तो बारठजी आप ता पूछ बाढणै

री बात करो हो गाव ता मूछ बाढ लेव अर काळा मूढो भठ कर देवै ।

ईसर ढाली बाल्यो दिख सा ज बत नै घणी ताणस्यो तो आ बात ता उठै ईज खडी रैसी । क्यूकै ठावर सा मानणआळा मिनव कोनी । इणा रा बडेरा मान्या कोनी अर ऐ मानै कोनी । पछै क्यू बात रो बतगड बणावो हो ? आज ताई सगळा गाव इणा री इण बुराई नै जीवती माखी दायी गिटतो आया है । भळै ई धूड हासा । अरै इणा नै काई कलमा भराओ हो ? इणा रो आगोतर ऐ तणै अर इणा रो राम जाणै ।

धूडो नायक बोल्यो 'ईसर दादा इण भात बात मुकाया मुकै कोनी । आन समाकूळ गाव अर पचायत सामीं चोर-ढार दानू मौजूद है । कीं पैसलो हुवणा चाईजै । जीवणजी दादासा रै घर री आ फास सगळै गाव सातर एक सूळ है । इण रो निस्तारो जे आज री पचायत गाव सामीं नीं वस्थो तो पछै क्या री तो आ पचायत है अर क्या रो ओ गाव है ?

जेठो जाट पचायत सामीं आपरी बात राखता थका कैया दिखो सा पचायत तो ठावर जीवणजी रै घर री बात रो निस्तारा अर निचोडो करणे सारू ईज बैठी है । पण ठाकर जोरावरसिंहजी रा बेटा जीवणसिंहजी कोनी चावै कै उण पाप अर पापी रीत री सगळै गाव सामीं माफी मागै । पछै अवे तो नीं रैयो बास अर नीं बाजे वासरी । अवे ओ तिणफळो कदै तो यडा हुवैला अर कदै घर-गुवाडी मडसी ? कुण देखी है ? काई ठा बै ई घोडा अर बै ई मैदान रैवैला का ऊठ किणी ओर ढब बेठैला ?

इतरै मे जीवणजी ताचक र तिचाळै इ बाल्या 'सुणो भई इण पचायत मे जेठे रो ओ मानणो है कै म्हारी गुवाडी काई ठा कद मडसी का नीं मडसी ? जे मडगी तो काई ठा इणी ढब हुसी का दूजै ढब हुवैला । पण ओ म्हारो पोतो म्हारै देवै रो बेटो जे म्हारो असली खून हुयो ता ओ भी आपरै घर-घराणै री रीत माधै ई चालैलो । क्यूकै आज री इण भरी पचायत मे म्है ओ कैवणो चावू हूँ कै आज सू म्हारी तीन-चार पीढ्या पैली म्हारै दादा-पडदादा रै एक ई इछैलादी बेटा ही । जिण रो ब्याव घणै ई लाडा-कोडा सू कस्था हो । आछो धन-दायजो दिया हो । पण उण रै सासरला री भूस रो छेडो ई कानी हो । उण रा सासरला आयै दिन रपिया मागता ता म्हारा बडेरा आपरा घर खेत जगा-जमीन बेच र उणा नै दिया कै उणा री बेटा नै दुग नीं हुवै । पण बाई रै सासरला रो खाडो तो भरीजतो ई नीं हो । अर बै म्हारी भूआ दादी नै तिल-तिल कर र मारणनै लाग्या । म्हारै पडदादोसा सू, इण भात आपरै काळजै री वोर नै मरता नीं देखीयो । छेकड म्हारा पडदादासा कूवै मे पड र मर्या । अर मरणै सू पैली आपरै बटै नै कैयो कै

बटा बेटा रो पी रो मा-बाप तणो ई हुव ह । धारी मा तो इण दुव सू पली ई मरगी ही अर अवे म्है कूवै म पड र मरूला । म्हारै मरचा पछ तारै थे भाई हो अर भाई-भाजाइ कनै सू बाई रा सासरला की नी मागला । तीजै दिन दादोसा री ल्हास कूव सू निकाळी । उण टैम ई म्हारा दादोसा ओ सकळप करचा हा के म्हारै घराणै मे ता बटी नै जलमतै ई मारणो म्हारो धरम हुवैला अर जिका म्हारो असली खून हुवैला बो इण धरम नै निभावैला अर मानैला । इण भात दायजै जैडी कुरीति बडै परा सू चाल र आज खीची-पीची जात ताई पसरगी । अर बाडी दाई कठैई छोरी नै खावै है तो कठैई छोरी रै माईता रै बटको बोढै है । एडी कुरीति सू तारो छुडावणनै म्हारै घर-घराणै मे आ रीत पडी । जिण माथै आज री पचायत म बैठ्या चूडा-चमार खाती नाइ ढोली चारण जाट कुभार सगळा रा सगळा म्हारै घराणै माथै आगळी उठावै है । कदैई इणा रा बडेरा ई इण सू पैली गाव री पचायत म बोल्या हा काई ? पण कोई काई करै ? बगत ई ऐडो आयग्यो है कै रूई रा फोआ तो डूबणनै लागग्या अर भाठा पाणी मे तिरणने लागग्या । पण तुलसीदासजी महाराज गला नी हा जिको आ कथग्या कै प्राण जाय पर वचन न जाई । इण खातर म्हारा तो प्राण जाय सकै है म्हे म्हारै वचना सू नी फिरा जिका म्ह म्हारै माईता नै देवता आया हा । पछै अजू तो म्है अर म्हारा ठकराणी जीवता बैठ्या हा । म्हारै घर री गाडी ता चीला-चीला चालसी । जीवणजी नै बोलता - बोलता झग आवणनै लागग्या । अर उणा रो सगळो डील धूजणनै लागग्यो ।

पण म्है अर म्हारी ठकराणी अजू ई जीवा हा री बात सुण र उठै बैठ्यै लागा मे जोर री हसी खिडगी । पण छोगजी जद उण लोगा कानी देख्यो तो सगळा री हसी बद हुयगी ।

छोगजी अर लालजी सोच्यो कें आज री पचायत रो मूळ मुद्दो तो हमीदा दाई रो बेरो करणै रो हो । अर उण नै दूढण रा कोई उपाय सोचणो हा । पण उण माथै तो वात हुई धोडी अर लोग जीवणजी नै फफेड्यो बेसी । आज इण कुजीव नै आ तो ठा लागग्यो हुवैला कै गाव मे सुन्न कोनी बापरचाडी है बल्कि गाव सचेत है सावधान है ।

पण जीवणजी भी ऐडी माटी रो घड्याडो लोयो हो कै बो आपरै हठ सू हेठो आवै ई कोनी हा । बो ता उण पत्थर दायी हो कै जिण नै बरसा ई पाणी म राख र जे तोडै ता माय सू सूखै रो सूखो निकळै ।

अवै छोगजी नै भी आ भरोसो हुयग्यो कै नी तो जीवणजी नै हमीदा रो कीं ठा है अर नी ओ पचायत सामी आपरै कुकरमा सारू निवै । पण इण नै दो बोल

तो कवा जिकै सू इण नै आपरी औकात रो तो ठा पड़े ।

छागजी बोल्यो 'ठाकर सा तिको मिनस बगत अर पून रै रत्न मुन्ब नी घाले बा मिनराजूणी मे सासर समान हुवे है । आज आपणी ठकराई अर राजामाही रो जमानो लदग्यो है । अब आपा सगळी जनता रै भेळा ई हा । आन सगळा नै आप-आपरी बात कवण रा पूरो हक है । आज जात-पत रो भेदभाव जतावणिय नै रान जेठ कर देवे । इण खातर किणी नै ई नीचो समझणो नी तो कदैई पैली आछो हा अर नी अत्रे आछा है । पण म्है आ जाणू हूँ के ऐडी बाता आप रै ढव नी दूके है । क्यूकै तिको मिनस आपरै खून नै ई फरक सू दखै वो दूजा नै आपरै बराबर नी मानै ।

जीवणजी बोल्यो 'देख रे छोगा म्है अठै धारा उपदेस सुणणनै का धारै कनै सू सूझ लेवणनै नी आया हू । तू धारी सूझ धारै कनै राख । म्है ता म्हारी सूझ अर मरजी सू ई चालस्पू । रैयी बात खून मे फरक री सो म्हारै खून म फरक ता म्है समझू हूँ । म्है पूरै गाव नै तो खून मे फरक समझण री बात कोनी क्यू ? पछै धारी आ पचायत अर सगळो गाव म्हारै माथे व्यू जोर देवै है ? म्हारै एत मागै है काई ? म्है तो म्हारी मरजी नै अर म्हारै घराणै री लीक रै काम नै आज छोडू नी काल छोडू ।

छोगजी बोल्यो 'ठाकरा आप आपरी बात सू पूछा धिरो कोनी अर अत्रे गाव आप रो तारो छोडै कोनी । क्यूकै दुनिया म बेटा अर बेटै म की फरक कोनी । अर आप रो घराणा बेटा नै परायो धन समझता आया है । पण वो धन बटै सू घणा प्यारो धन हुवे है । अर ठाकरसा कान खात र सुणल्यो के साचे अरथ म माइता रो साघो अर सखरो धन तो बेटा हुवे है । बेटो किण घराणै रो है ? आ कोई कोनी पूछै । पण बेटा परणीज र सासरै मे जावता ई उण री नानी-बानी रै बारै मे जाणीजै । अर बा आपरै घराणै रै नाव सू ई ओळखीजै । घराणै रो आछो-माडो नाव बेटा सू हुवे है । इण खातर घराणो बेटा सू नी है बल्कि बेटा सू है ।

छागजी आगै क्यो 'जिकै बेटा नै मा-बाप पाळ-पोस र बडो करै वो परणीज र टाबर-टीगराआळो हुया पछै मा-बाप सू घर-बार जगा-जमीन मागणनै लाग जावै । नी दिया माइता रै कठा माय डाग दय देवै । अर जिकी बेटा नै दूह री छेड कढावणी री खुरचण दही री छेड छछ अर लाड-प्यार री छेड घर रो खोरसो सूपा बा मा-बाप री हारी-बीमारी औडी-अबखाई म माथे कनै खडी सूखे अर उणा री सेवा करै । वो घर रो धन नी है परायो धन है ? अर बेटो घर रा धन है ? क्यूकै बेटा सू बस चालण री धारणा आद सू चालती आई है । पण उण

न अबे आ धारणा तोडणी पडनी । पछै म्है अठ वठ्ठै लोगा नै पूछू हू क इणा माय सू त्तिरा रु जणा आपरी धुर भेड सू आपरी पीढ्या रा नाव जाणै है ? ज कोई जाणै है ता बताओ ?

छागजी बोल्यो 'जीवणनी जिण बात री आप अर आपरो घराणो पूछ झेल राखा है बा इण मरद समाज री धीगामस्ती है अर गट्टा ताइ सुन्न बापरयोडी एक मस्ती है । जिको अपणआप सू लुगाई नै हीण मानतो आयो है अर इण बडपण रै कारण कई बडै घराणा मे बेटी नै मारणै रो पाप हुवणनै लागग्यो । जद वै इण माटी माय कई ऐडा लोग भी हुया है जिका बेटी रै जलम नै लिछमी अर दूजी देव्या रा औतार माया है ।

छागजी आपरी बात मे बात कैयी कै टीकू नाव रो एक जाट आपरै पडौसी गाव रै भीयै जाट री छोरी सू आपरै छोरै रो साख कर र जद पूठो आपरै गाव आयो तो उण रै लार-रो-लार भीयो आयग्यो । उण नै आयोडो देख र टीकू उण नै अचरज सू आवण रो कारण पूछ्यो । भीयो बोल्यो वै म्हारै घरआळी रो सोने रो टेवटो मायब हुयग्यो । अर किणी स्याणै नै बूझयो तो टेवटो धारै गाव री दिस मे आयाडा बतायो । भीयो घणो ई सकतो-सक्तो आ बात कैयी ही । पण टीकू स्याणो आदमी हा । अर बात नै झट ताडग्यो कै सगै रो बैम उण माथै ई है । बो बेगो-सो आपरै घर माय गयो । अर आपरी चौधरण नै सगळी विगत बताई । टीकू आपरै घर रा चार-पाच टेवटा भीयै सामै राखता थका कैयो 'सगा म्हारी भूल सू आप रो टेवटा म्हारै सगै आयग्यो अर म्है म्हारै घर रै टेवटा सगै मिला दियो । अबै आप रो टेवटो किसो है म्है नी पिछाणू हूँ । अर जे आप री पिछाण म भी नी आवै है ता आप ऐ सगळा टेवटा लेप जावो अर सगीजी नै दिसा र आप आपरा टेवटो राख लिया अर म्हनै म्हारा टेवटा पूगता कर लिया ।

भीयो जद उण टेवटा नै ले र आपरै गाव पूठो गयो तो उण री लुगाई टेवटा नै देख र हक्की-बक्की रैयगी अर बोली कै आपा तो सगै री इज्जत माथै हमलो कर दियो । क्यूकै आपणो टेवटो तो आपण घर माय ई लाधग्यो । बा बतायो कै जद बा भैस दूवण नै बैठी तो उण रै गळै सू टेवटो सुल र जा पड्यो हो अर भैस उण माथै पोठा कर दियो । जद आपणी छोरी पोठा उठावणनै गई तो उण नै टेवटो लाधग्यो । पछै बा कैयो कै बेगा-सा सगै रै गाव पूठा जावो अर टेवटा उणा नै देय र माफी मागो । अर अबै जे बै आपणी छोरी नी ली तो पूरै गाव मे इज्जत रा टक्का हुप ज्यासी । बै दोनू ई मैरी चिता मे डूबग्या । पण भीयो हिम्मत कर र पूठो टीकू रै गाव गयो ।

टीकू भीयै री आवभगत करी। पण भीयै री छोरी लेवण सू साफ नटग्यो वात पचायत ताई पूगी। गाव रा पच फैसलो टीकू माथै इ छोड दियो। टीकू आप फैसले म कैयौ कै म्है भीयै री छोरी तो लेवू कोनी पण म्है म्हारी छोरी भीयै छोरे नै देवूला। टीकू रै इण फैसले सू लोमा रा कान खड्या हुयग्या। टीकू बाल्ये जिण बेटी नै घर री बहू बणा र त्यावा हा उण रो तारलो परियो देखणो चाईई अर म्हारे सू आ भूल हुगगी कै म्है भीयै रै तारे भीयै री छारी रो सात म्हारे छा सू कर दियो। क्यूकै जिकी बेटी बहू बण र जावै है बा बेटी घराने री आण हु है। बा आछै-माडे खून री पिछाण हुवै है। बेटी पी रै अर सासरे नै तारणआळ हुवै है। अर बेटी ई उणा नै डुबावणआळी हुवै है। पछै जे बटी भले घरा री अ भले सस्कारा मे पळ्योडी हुवै तो बा दोनू ठौडा नै धिन-धिन कैवा देवै। नी तो सासरला कैवै कै नी जाणै किण कुघराणे री राड आई है। अर बा यटी ई पी रल री सात पीढ्या ताई भुडाय देवै। म्हनै म्हारे खून माथै अर म्हारे घर रै सस्कार माथै पूरो भरोसो है कै म्हारी छोरी भीयै री सात पीढ्या ताई ऊजाळ देवैली। अ जे भीयै री छोरी म्हारे घरे आजवै तो म्हारी सात पीढ्या नै डुबोय देवैली।

छोगजी बोल्यो ओ है बेटी रो जलम। ओ है बेटी रो मान अर ओ है बेटी रो जमारो। बा घर रो घरोट बणाय नैवै अर बा ईज घर रो घरकालियो बणाय देवै। इण खातर घर-घराणो सावै अरथा म तो बेटी सू है। बेटी सू कोनी।

उठै बैठ्या लोग छोगजी री वाता नै बडै गौर सू सुण रैया हा अर बाग-बाग हुय रैया हा। थळकोटा माथै ऊभी लुगाया नै तो छोगजी री बाता अमरित दार्य लागै ही। केई लोग सोच रैया हा कै छोगजी स्यात आज आपरै आपै मे नी है। पण छोगजी आपरै आपै मे हो अर पूरी तरिया सावचेत हो।

जीवणजी सूखै ठूठ दार्यो भाठो वण्योडो-सो बैठ्यो हो। उण रै मूठै रै भाव सू लागै हो कै इण मिनख माथै इण बाता रो की असर कोनी। बो कदैई आपर पेचो तो कदैई आपरै कनै पडी आपरी डाग नै टटोळै हो।

छोगजी पूरी पचायत नै कैयो 'सुणो भई जिको मिनख मिनखा रा कैवणो नी मानै अर बगत री पून रै तेवर नै नी समझै ऐडै मिनख ।

इतरै मे एक जणो बिचाळै ई बोल्यो 'धिरकार है ऐडै मिनख रै जमारै नै अर धूड है उण रै माजनै नै जिको समझाया नी समझै अर मनाया नी मानै।

पण जीवणजी रै की भावै कोनी ही।

छोगजी थोडी ताळ रुक र बोल्यो 'तो भई पचायत आपरो फैसलो देवो।

सगळा एकै सागै बोल्या कै 'ठाकरा फैसलो आप ई सुणावो।

छोगजी आपरो फँसलो सुणावणै सू पती एक बार सगळी पचायत कानी देख्यो । पछै जीवणजी कानी देख र भळै जीवणजी नै पूछ्यो कै 'ठाकरा आज री पचायत सामी आप की कँवणो चावा हो तो बोलो ।

जीवणजी बोल्यो 'ठाकर छोगजी फँसला देवणो तो धारै हाथ म है । पण मानणो तो म्हारी मरजी है । म्हनै तो इण पचायत सामी की कोनी कँवणो । थे धारी मरजी आवै ज्यू फँसलो करो कुण पकडै है धारी जीभ ? अर कुण रोकै है थानै ?

जीवणजी रै इण लूखै उथळै रै सागै लोगा मे रोळा हुवणनै लाग्यो । लोग-बाग कैय रैया हा कै ओ तो मिनख कोनी । ओ तो रूठ है । अर अजू ई उठै ई सड्यो है ।

छोगजी सगळा नै घुप राखता थका आपरो फँसलो सुणायो 'सुणो भई आज री पचायत रो आ फँसलो है कै आज सू ठाकर जीवणजी रो इण गाव रै सागै हाको-पाणी बढ है । अर आज सू ई सगळै गाव रो ओ धरम है कै सगळा इ आप-आपरै ढग सू हमीदा दाई रो बेरो पाडै । वा कठैई मरगी है का जीवै है ? जे वा कठैई जीवै है तो उण नै पूठी लावणो आपणो धरम है । इण सू गाव री स्थान है । गाव रो मान है ।

छोगजी गावआळा सू पचायत रै फँसलै री हामळ भरावण खातर पूछ्यो 'फाई सगळी पचायत अर भेळा हुयौडे गाव रै लोग-तुगाया नै ओ फँसलो मजूर है ? सगळा मिनख बोल्या 'हा, मजूर है । हा मजूर है ।

पचायत पूरी हुई । लोग-बाग फँसलै नै सरावता अर जीवणजी नै बिसरावता आप-आपरै घरा कानी जावणनै लाग्या ।

जीवणजी भी उठै सू उठ्यो अर आपरी काटडी कानी जावतो जार-जोर सू कैय रैयो हो कै 'छोगजी म्हारै बराबरियो सरीक है । अर सरीक बादै सू म्हनै नीचो दिखवणो चावै है । अर म्हारो होको-पाणी बढ करयो है । पण म्हें किसै दिन गाव रै सागै होको-पाणी राख्यो हो ? पछै ओ गाव तो आजादी मिल्या पछै चूडै-चमारा रै भेळो सेळ-भेळ हुप र कोझी-तरिया भिसळीजग्यो । म्हें तो म्हारो होको-पाणी उण दिन ई अळपो कर लियो हो जिण दिन देस नै आजादी मिळी ही । पछै थे कुण हो म्हारो होको-पाणी बढ करणिया ? बळ्यो डोळ अर बळ्यो माझनो । जीवणजी कँवतो-कँवतो साथै-साथै पगा सू आपरी काटडी कानी जाय रैयो हो ।

जीवणजी आपरी कोटडी पूग र आपरी ठ्वराणी कनै गयो । उठै जा र छोगजी रै धारै मे दो-चार भली-भूडी वाता कँवतो थको पाना सू गोधम करणनै लाग्यो ।

पाना आपरै पातै नै नियोडी बकरी र दूध रै पोत्रा सू उण रै मूढ म दूध
 देय रयी ही । जीवणजी रीस म आय र पाना सू पूछ्या राड उण दाई नै तू कठै
 काट दी ? आज म्हारै दुसमणा न म्हारै माथै कादा उछाळण रो मांको मिलग्यो पण
 म्हारै गाभा माथै दाग कोनी लाग । क्यूक म्ह म्हारै घरापै री मरजाद अर मान नै
 आज तोडू नीं काल ताडू । पण ससमरवणी राड तन मिल जरूर ठा है कै वा राड
 दाई कठै गायब हुयाडी है ? इतरा कैय र जीवणजी पाना नै मारण खातर डाग
 उठा ली । पण डाग ठैरगी । अर उण रा दानू हाथ ऊपर रा ऊपर रैय्या । क्यूकै
 उण रै मन माय चाणचकी आ बात आई कै न तू इण नै मार नासती तो इण छारै
 नै कुण पाळसी ? अर ओ पाळ्या जिना किया बडो हुसी अर किया धारो नावगा अर
 किया धारो बस चालसी ? अर बो डागडी नै एकै कानी फक र सास म हापी योडो
 बात्यो देवै री मा तनै उण राड रो बेरो है कै वा कठै है ? अर तनै आ बात तो
 म्हनै बतावणी पडसी । नीं तो म्है धारो तारो नीं छोडूला ।

पाना साधारण-सी मुद्रा म बोली देवै रा बापू, क्यू गाभा फाडो हो ? अर
 क्यू अणूता ई रीस करो हो ? म्है ठाकुरनी री सौगन खाय र कैवू कै म्हनै हमीदा
 दाई रो की अता-पता कोनी कै वा राड कठैई मरगी का वा कठैई जीवै है । हा राड
 जावती-जावती म्हारै जीव नै तस्सियो करगी ।

सात

उठीने उण छारी नै लियोडी हमीदा रा वुरा हाल बाका धियाडा । भूली तिस्सी । हारी-मादी । सागीडी थक्पोडी । कठैई गेलै कठैई उजड कठैई रिदरोही कठैई ढण्णी तो कठैई गव । चालती जाय रैयी ही । बा कठैई उण छोरी नै दूध माग र दूध रै फोवा सू पेयै ही तो कठैई बा आपरै सूखै हाचठ सू उण नै रबडावै ही । बा खुद कठैई वामी खीचडो का छाउ-राबडी अर सूखा टुकडा माग र आपरी काया नै भाडो देवै ही । तो कठैई बा कोरै पाणी सू ई बग्त काटै ही । इण भात बा एक गव सू दून्ने गाव तापती जाय रैयी ही । उण नै डर हो कै जीवणजी उण रो कठैई तारो तो नी कर रैयी है ?

हमीदा री मनस्या ही कै बा इण छोरी नै ऐडै घर-घराणै मे सूपै जठै छोरी री चावना हुवै । का बा खुद इण नै किणी रै सयरे सू पाळ पोस र बडी करै । इण सारु बा अपरै पीरा-फकीरा सू भानत मागती उण छोरी नै गळै रै हारिये दाई छती सू चिपक्याडी अर हथेळी रै छालै दापी सभाळ्योडी बैवती जाय रैयी ही । जद उण री हिम्मत उण नै आगै चलणै सू उत्तर दे दियो उण रो डील आपरा डळा हाल दिया बा चलती-चालती अपै पडू-अत्रै पडू री हालत मे आयगी ता छेकड बा डूवतै सूरज मुह अघारै सू पैती एक गाव मे पूगी ।

गाव रो नाव नैणाऊ हो । वो गाव गाव गिस्ता गाव हो । उण गाव रो ठकर सुल्तानसिंह बरस पैताळीस पचासेक रै अडै-गडै हो । ठकर स्पण्णे सधीरो अर पूजीजतो मिनस हो । ठकर रो ठिकाणे भी मानीजतै ठिकाण माय सू हो ।

ठकर सुल्तानसिंह बतडियो अर घर-घराणै सू जतडियो हो । मुलक री आत्तादी सू पैती बारह गावा रो पटायत हो । पण आन भी ठकर री ठकराई अर इज्जत मे कौ फरक नी अये हो । ठकर छयो-छय्य मेकळै धन-धने रो धण्णी हो । धण्णै सैरो-सुली हा । बडै बडै सहरा ताई उण री पूष ही ।

ठाकर री पलडी लुगाई विना औलाद रै वगी ई मरगी ही । दूमरी लुगाई सू दस-बारह बरसा रा गोपाळसिंह नाव रो एक लडको है जिको आपरै मामोसा बनेसिंह का मुम्बई म पढै हा । बनेसिंह रै ठाकर आपरै कनै सू पइसा द र मुम्बई म धधा कराव राख्यो हो ।

ठाकर री इण दूजी लुगाई रै अक्कै आठ-दस दिना पैली उण छारै गोपाळसिंह रै पछै छारी हुई ही । जिकी जलम रै दा-तीन दिना पछै पूरी हुगगी ही । ठकराणी रा हाचळ दूध सू फाटै हा । पीड सू उण रा बहाल हा । बा सगळी-सगळी रात रोवती काढै ही तो उण रो दिन घणो ई ओसा निकळै हो । गाव रै ढग सू उण रो दवा-दारू हुय रैयो हा । पण ठकराणी नै एक पल भी चैन नी हो ।

रोज री भात ठाकर आपरी तिवारी री चौकी माथे ढाळघोडै ढालियै माथे बैठयो होको हुडहुडावै हो । वो आपरी ठकराणी रै बारै म चिता मे डूब्योडो सोच रैयो हा कै बुढापे मे आ कठैई घोसो नी देव जावै । पाछली ऊमर है । दस-वारै बरसा रो एक ई तो छोरो है जिको नी जाणे कद बडो हुवेला अर कद उण री गुवाडी बधैला ? ठाकर एक ठडो सिसकारो न्हाख्यो । पण थोडी ताळ म ठाकर मन नै काठो कर र तय करयो कै अबे ठकराणी रो स्हैर री किणी बडी अस्पताळ म इलाज करणा ईज पडसी । नी तो पार नी पडैली । अर वो पूठो ई आपरो होको हुडहुडावणनै लाग्यो ।

अठिनै हमीदा गाव म बडता ई एक जणै नै पूछयो अरे भाई धारै गाव म ठाकरा री कोटडी कठीनै है ?

वो उथळो दियो 'बाई, अठै ठाकरा री कोटडी तो कोनी । पण ठाकरा रो गढ वो सामनै दीलै जिको है ।

हमीदा कर हिम्मत अर ठाकर सुल्तानसिंह रै गढ माय बडगी । सामे ठाकर चौकी माथे बैठयो होको पीवै हो ।

मैला-कुवैला गाभा । पगा माय फाटचाडी पगरसी । बुरा हाल हुवाडी बरस पैतीस-चाळीस री एक अणजाण लुगाई नै आपरै गढ री पिरोळ मे बडती देखी तो ठाकर आपरो होको एकै कानी रास र उण नै गौर सू देखणनै लाग्यो । इतरै मे हमीदा उण चौकी ताई पूगगी जठै ठाकर बैठयो हो ।

ठाकर वडक र पूछयो 'कुण है भई तू ?

हमीदा ठाकर नै पडूतर दिया बिना ई पगोथिया घडी अर ठाकर रै ढोलियै कनै पूगगी । बा झुक र ठाकर नै मुजरो करयो ।

अरे भाई तू कुण के ? ठाकर री बोली म करडापणो हो ।

हमीदा ठाकर नै भळै शुक र मुजरो करच्यो अर गिडगिडा र वाली 'ठाकर साव आभै पटकी है। घरती झलै कोनी। इण ससार मे म्हारै सू बेसी कोई दुखियारी कोनी। आप री सरण म आई हूँ।

ठाकर अचरज सू पूछ्या अर भइ तू है कुण / तू अठै ई क्यू आई है ? गाव तो घणो ई बडो है। तनै अठै कोई भेजी है काइ ? पछै धारै दुखा रो म्हार कनै काई इलाज है ? जे भूली-तिस्ती है ता की खादण-पीवण नै लेयलै अर बन्ना धारै मारग लाग ।'

ठाकर रो टक्को-सो उत्तर सुण र हमीदा निरास कोनी हुइ। बा ठाकर रै ढोलियै सू घोडी अळयी हुय र सामी बैठगी। अर आपरै मेलै-कुचलै गाभा माय लपेटयोडी उण छोरी नै आपरी पलाथी माथै गेर'र रोवती-रोवती कैयो 'ठाकरसा ऊपर तो सावरियो है अर नीचे आप हा। आप म्हारी बात तो सुणो। स्यात आप नै म्हारै माथै दया आय ज्यावै। अर बा आपरा दोनू हाथ जोडणनै लागगी।

ठाकर हमीदा री बात नै अणसुणी कर र उण री पलाथी मे पड्यै टाबर कानी दखणनै लाग्यो। दस-बारह दिना री जितफ आपरै हाथ रै अगूठै नै मूढे मे लियोडी कदैई आख भीचै ही तो कदैई आख खालै ही। फूठरो नाक-नक्को गोरो रग अर सूक्याडै-सै उण टाबर नै देख र ठाकर मन माय सोच्यो कै ओ काई फैताळ है ? ठाकर ओ भी नी जाणै हो कै इण लुगाई री पालथी म पड्यो टाबर छोरी है का छोरो ?

ठाकर टाबर कानी सू ध्यान हटा र हमीदा नै भळै पूछ्या अरे भई तू कुण है ? तू काई जात री है ? किसे गाव री है ? थारो काई नाव है ? धारै कनै किण रो टाबर है ? तू कठै जावै है अर तू अठै क्यू आई है ? ठाकर हमीदा सामी छाजलो-एक सवाल नास दिया।

हमीदा हाथ जोड-जोड र ठाकर नै उथळो देवणनै लागी 'ठाकर सा म्है मिनस जात री हूँ। ओ सगळो मुलक म्हारा गाव है। लुगाई म्हारी जात है। अर लुगाई म्हारो नाव है। ओ टाबर मिनस रो बीज है। म्है अठै क्यू आई अर म्है कठै जाय रैयी हूँ ? ठाकर सा ओ तो म्हनै ई की वीरा कोनी । इतरो कैय र हमीदा दुसक्या भर-भर अन्तस सू रोवणनै लागी। उण रै हिवडै रो सम'दर उमड पड्यो। उण रै अन्तस री पीडा उण नै माय सू अकओर 'हासी ही। उण री आख्या सू चौसारा आसू गिर रैया हा। अवै उण रै मूढे सू एक आखर भी नी बोलीज रैयो हो।

हमीदा रा ऐडा उथळा सुण र ठाकर जाण्यो कै लुगाई तो खासी भुगतभोगी

ह। पछै इण रै रावण म कोइ अणकैयी पीडा ह। इण रै आसूआ म कोई साची कमाणी ह। ठाकर नै लखाया कै इण री दुसऱ्या मे अन्तस रो दरद है।

ठाकर हमीदा री ऐडी दसा देन र पिघऱग्यो। उण रो हीया पसीनग्यो।

ठाकर धीरज सू हमीदा नै ध्यावस बधावतो थको कैयो देस यावऱी म्है भी मिनन हू। म्हन लाग ह क तू वीखै री मारघडी ह। पण म्हनै धारै वारै म बात ता पूरी बतापी पडसी। हा अबार तू घणी थकी-हारी है अर भूखी-तिसी हुवैला। इण ग्यातर तू पैली चाय-पाणी करलै। पछ धीरज सू सगऱी बात बता देयी। पेर म्हारै सू तिकी मदद हुवैली म्है बऱता। इतरो वीय र ठाकर आपरै दरोगै धनजी नै हेलो मारयो। धनजी झट आयग्यो।

ठाकर धनजी नै कैयो धनजी इण नै चाय-पाणी करा देयी। इण नै रोटी-बाटी खुवाय र रातवासै सारू इण रै सोवगै रो सरजाम अठै ई कर देयी।

ठाकर मन म जाण्यो बापडी तुगाई जात है। पछै वनै छोटो टावर है। आ इण अधेरी रात म कठै जासी अर कठै नी जासी ? दिनूगै इण नै इण री विगत पूछ र की मदद कर देवूला।

ठाकर री इण ध्यावस सू हमीदा रो जीव जम्यो। उण नै लाग्यो उण रै घाव माथे जाणै मल्लम री ठडी पाटी बाध दी है। बा धनजी रै तारै-तारै रावळै कानी टुरगी। धनजी उण नै रावळै रै माय बडणै सू पैली बण्योडी साळ री चौकी माथे बिठाय दी। उण नै उठै ई चाय-पाणी कराय दी। थोडी साळ मे धनजी हमीदा खातर उणी साळ म सावण-उठण रो सरजाम कर दियो। रात रो अघारो पसरणनै लाग्यो।

हमीदा चाय-पाणी करखा पछै धनजी नै धीरै सू कैयो 'वीरा किणी छोटी-सी कटोरी मे थाडो-सी क दूध दिराओ नी। इण जिलफ नै पावणो है। इतरो कैय र हमीदा उण छोरी रै ऊपर सू गाभो अळघो करयो।

छोरी नै देखता ई एक पल खातर धनजी रो माथो घूमणनै लाग्यो। अर नी जाणै उण पल माय उण रै माथे माय कितरी ई बाता रो जाळ बिछग्यो। पण बा आपरै आपै माथे कावू राखतो थको उण छोरी खातर दूध लायो अर पूठो ई आपरै काम-घाँघै माय लाग्यो।

हमीदा नै जीमा-जूठा र मोडी रात नै ताजा चिलमिया रो होको भर र धनजी ठाकर खातर लेयग्यो। ठाकर होको पीवणनै लाग्यो। धनजी ठाकर रा पग दबावणनै लाग्यो। ठाकर नै इण बळा होको पावणो अर उण रै पगा नै दबावणै रो काम धनजी रो न करै है अर दोनू जणा मोडी रात ताई हथाई करता रैवै।

हेका पीवता-पीवता ठाकर धनजी ने पूछयो धनजी उण लुगाई न राटी नीमा दी ? अर उण र रातवान रो सरजाम कर दिया ?

धनजी उथलो दियो 'हा सा उण न जीमा-जूठा र रावळ री आगली साळ म सावण पातर सरजाम कर दियो है।' इतरो कय र धनजी चुप हुयग्यो। पछ बो ठाकर कानी वण आसा सू देखणन लाग्या स्यात ठाकरसा इण लुगाई र बाबत आग की कैवैता ?

धनजी ठाकर रो वफादार दरागो हो अर मूढ लागतो हा। ठाकर उण न कदैई-कदैई आपरै मन री बात भी कैय देवतो हो।

आज ठाकर सोच्यो कै धनजी घर रो माणस है। स्याणो है। स्यात ओ उण लुगाई नै की पूछताछ करी हुवता ? इण सोच रै कारण उण दोनुवा माय की ताळ चुप्पी बापरचोडी रैयी।

पण धनजी नै की नी बातता देख'र ठाकर खुद ई उण चुप्पी नै ताडता धका पूछयो धनजी इण लुगाई रै बारै मे की ठा करयो काई कै आ कुण-काई ह ? अर इणरै कनै आ टावर किया है ?

धनजी बोल्यो 'ठाकर सा म्है तो सोच्यो कै आप उण री पूरी जाण-धीण करया पछै ई' इण नै रावळ मे रातवासै रा हुकम दिया हुवोला। इण सातर म्है तो उण सू की नी पूछया। हा इण री गोदया म दस-बारै दिना री छोरी है जिकी इण री तो कोनी दीवै। खूकै उण सातर म्है दूध देय र आयो हूँ।

छोरी रो सुणता इ ठाकर का ता सूत्यो हो अर बो अट बैठयो हुयग्यो। ठाकर धनजी नै अचरज सू पूछयो के 'उण री गोदया मे छारी है ? अर बा उण री कोनी ?

धनजी बोल्यो 'हा सा छारी है। अर म्हनै इण भात लाग्यो जाणै आ छोरी इण री तो कानी। आ बात धनजी पूरे भरोसै सागै कैय र ठाकर री पीठ नै दबावणनै लाग्यो।

अरै ठाकर हाके नै जोर-जार सू हुडहुडावता सोचणनै लाग्यो। जे ठकराणी हा छोरी नै आपरै हाचजा सू लगाय लेवै तो ठकराणी सौरी हुय ज्यासी। अर ज ठकराणी इण नै अगेज लेसी हा पाळ-पोस र बडी कर लेवाला। पछै म्हारै घराणै मे ता तारली चार-पाच पीढया सू छोरी हुयोडी कानी इण नै ई घर मे जताम्योडी मान र मनस्या पूरी कर लेवाला। ठाकर री आन्या माय तारा चमचमावणनै लाग्या।

पण थोडी ताळ पछै ठाकर साच्या कै 'ठाकर सुत्तानसिह तू वात्रटा

हुयग्यो काई ? धारै मन माय एडा विचार आया तो क्यू आया ? तू जाणै है काई व आ कुण है ? अर धारै मान्या सू धारो कुटम्ब-कबीलो सगा-साई गिनायत अर आग्व जमानो आ किया मान लेसी कै आ छोरी धारै घर मे जलम्योडी है ? पछे साच नै लुकोय र किता क दिन लुकासी ? एक दिन जद सगळा न ठा पड ज्यासी ता धारै ठिकाण री साख धूड मे मिल ज्यासी अर लोग-वाग धारै माथै आगळ्या उठासी । अर जे तू सगळा नै भेळा कर र उणा रै सामी आ बात रात्रै कै तू इण छोरी नै धारी छोरी मानै है । इण नै पाळैलो-पोखैला अर ब्या-ध्या र आयी करैलो । पण क्यू ? धारै ऐडी काई अडी पडी है कै तू उडतो तीर लेवै ?

ठाकर ऐडै विचारा मे की ताळ तो घुळतो रैयो पछै वो इण विचारा सू बारै निकळ र होको षीवणनै लाग्यो । पण ठाकर इण विचारा सू बारै नी निकळ सक्या । मूढे आगै इतरी बडी रात ही । अर ठाकर रै मन माय रैय-रैय र अडा विचार वार-बार आय रैया हा 'कै भाई- गिनायत कुटम्ब- कबीला अर गाव- राव जे म्हारी बात मान तवै अर बै सगळा इण नै म्हारी छोरी मान र म्हारो सागो भी देय देवै । पण काई ठा आ छोरी किण रो खून है ? काई जात री है ? किसै घर-घराणै सू है ? कुण इण रा मा-बाप है ? काई ठा किणी विधवा रो कळक है का किणी कुआरी रो पाप है ? पछै म्है किणी रो कळक का पाप म्हारै गळे मे क्यू बाधू ? फेर काई ठा आ लुगाई टाबरा नै उठावणआळी कोई लुगाई है अर स्हेरा माय जाय र बेचणै रो घघो करती हुवै ? अर स्यात आ किणी रो टापर उठाय लाई हुवै ? पछै काल-कदास कोई लारै व्हार लेय र आय ज्यावै ता पूरै गाव म अर आमै-पासै रै चाखळै मे म्हारी बडी भारी बदनामी हुवैला अर लोग धूड घालैला पावती म । पछै ठाकराणी खुद बडै घर री वेटी है । बा म्हारी बात मान र इण छोरी नै किया हेजैला अर किया अगेजैला ?

ठाकर ऐडै विचारा माय उळ योडो अर गलो भूल्योडै बटाऊ दायी आपरै डोलियै माथै उधळ-पुथळ हुवणनै लाग्यो । ठाकर ने इतरै गैरै सोच मे डूब्योडो देख र घनजी मोच्यो कै अबै ठाकर सा नै मुजरो कर र अठै सू जावणै मे ई सार है । अर घनजी मुजरो कर र उठै सू चल्यो गयो ।

ठाकर डोलियै माथै उधळ-पुथळ हुवतो फेरू सोच्यो कै उण टैम इण लुगाई रै रोवणै म तो दरद हो अर इण लुगाई मे की सच्चाई लागी ही । पण दिनूमै इण सू पूछताछ कर'र इण नै की दय र अठै सू बहीर कर देस्या । ठाकर अपणै आप सू उळझ्याडो अर ससोपज म पड्योडो की ताळ तो जागतो रैयो पछै नी जाणै कद उण री आख लागी अर वो सोयग्यो ।

अठीनै ठाकर एडी दसा मे हो तो उठीनै ठकराणी आपरे हाचळा री पीड सू बुरी तरिया तडफें ही। एकै कानी रावळै री आगली साळ मे हमीदा उण छोरी नै लियोडी आपरा पल्ला विछा-बिछा'र खुदा सू दुआ मागै ही 'या खुदा ओ ठाकर जे म्हनै आपरै घर रो खोरसो करणै सारू राख लेवै तो म्है इण री छाया मे इण छारी नै पाच-छव मईना री कर र आगै कठैई बीजी ठौड म्हारो मुह-माथो लेय र निकळ जाऊली।

जोग-सजोग सू उण रात ठकराणी नै सभाळणआळी लुगाई नी आई ही। अर ठकराणी पीड सू कुरळा रेयी ही। हमीदा नै ठकराणी रो रोवणो अर कुरळावणो साफ सुणीजे हो। बा झट ताडगी कै ओ कळाप तो जापैआळी लुगाई रो ई हुय सकै है। पण इण रो बेरो किया करीजे ? ओ सवाल हमीदा रै सामी हो।

थोडी ताळ मे धनजी उण साळ रै आगै सू निकळयो जिकी मे हमीदा वैठी ही। धनजी स्यात ठकराणी खातर दवा-दारू रो सरजाम कर रैयो हो। हमीदा धीरै सू धनजी नै पूछयो 'बीरा रावळै मे किण रै ई कोई तकलीफ है काई ?

धनजी थोडो-सो रक्यो अर विगत बतावतो थको कैयो 'ठकराणी सा रै बाई सा हुया हा अर पूठा हुय्या। अबै उणा नै हाचळा री तकलीफ है । धनजी पूठो ई खाथै-खाथै पगा सू आपरै काम मे लागयो।

धनजी सू विगत सुण र हमीदा रै पगा माय घूघरा-सा बधम्या अर हमीदा उण छिणा माय नी जापै कितरा ई सुपना सजोयगी। पण उण री धनजी सू उण टैम की कैवण री हिम्मत नी हुई।

थोडी ताळ मे जद धनजी फेरू उण साळ रै आगै सू निकळयो तो इण बार हमीदा उण नै रोक र बस इतरो-सो निमळाई सागै कैयो 'बीरा जे ठकराणी-सा रो हुकम हुवै तो म्है उणा नै देख र की दवा-दारू करू जिकै सू उणा री आ रात सौरी निकळ जावै। म्है थोडो-घणो दाईपे रो काम जाणू हूँ।

धनजी नै ठकराणी सा सू अणकूत हेत हो। धनजी अर ठकराणी ऊमर मे बराबर-सा हा। पण ठकराणी धनजी नै कदैई आपरो चाकर नी सम यो। बा उण नै बेटै दायी राखती ही। अर धनजी भी नीयत रो साफ-सुधरो मिनख हो। बो ठकराणी नै मा सू बेसी आदर देवतो हो। धनजी री भी आ सोच ही कै जे ठकराणी सा इण छोरी नै आपरै हाचळा सू लगाय लेवै तो उण रो पीड सू छुटकारो हुय जावै। पण उण म छोटै मूढै बडी बात करणै री हिम्मत कोनी ही। बो हमीदा रै दाई हुवणै री बात सुण र सीधो ठकराणी सा कनै गयो अर दोत्यो 'मा सा आज आपणै गढ माय एक अणजाण लुगाई दस-बारै दिना री छोरी नै लियोडी आई है

अर ठाकर सा रै हुकम सू उण नै रातबासो दियो है। उण रो रावळै री आगली साळ माय सोवणै-उठणै रो सरजाम करयो है। बा धोडो-घणो दाइयै रो काम जाणै है। जे आप रो हुकम हुवै तो बा आप नै देख र की दवा-दारु कर देवै जिण सू आप री रात सौरी निकळ जावै।

दरद सू कुरळावती ठकराणी धनजी री आधी बात सुणी अर आधी अणसुणी मे इतरो-सो कैयो 'जे बा दाईपै रो काम जाणै है तो उण नै माय भेज दै। ठकराणी री उण टैम मरतो काई नीं करतो जैडी हालत हुयोडी ही।

हमीदा उण छोरी नै लियोडी धनजी रै सागै ठकराणी री साळ म बडी। हमीदा ठकराणी नै मुजरो करयो। अर उण छोरी नै एकै कानी जमीन माथै सुवाण दी।

ठकराणी हमीदा नै देखी अघेड ऊमर री डील मे धक्कोडी। मैला-कुचैला गाभा पैरयोडी अर बीखै री मास्कोडी-सी की ढग री लुगाई लागी। ठकराणी नै लाग्यो कै ओ कोई छळावो तो कोनी।

हमीदा ठकराणी नै देखी तो नाक-नक्स सू अर रग सू असती रजपूती रूप। पण उण रग-रूप नै हाचळा रो दरद जाणै मठोठी देय रैयो हो। उणी हालत मे ठकराणी हमीदा नै पूछयो 'बाई काई नाव है आप रा ? आप किण साख मे हो ? किसो गाव है आप रो ? अर आप दाईपै रो काम जाणो हो काई ?

अबै हमीदा रै सामीं ठकराणी रा ऐडा सवाल डूगर दाई खड्या हुयग्या। जिण नै लाघणो हमीदा खातर दौरो ई नीं हो बल्कि घणी अबखाई रो काम हो। बा सोच्यो जिण बेळा ठाकर सा ऐडा सवाल करया हा तद उणा सू तो म्हैं रोय-धोय र लारो छुडाय लियो। पण अबै ठकराणी तो खुद लुगाई जात है। इण सू म्हैं किया तो लारो छुडाऊ अर इण नै काई उधळो देवू ? जे इणा नै साफ-साफ साची बात बतादी तो ऐ म्हारी बात माथै किया भरोसो करैला ? अर जे इणा नै झूठ कैवूली तो साच रो बेरो पड्या पछै नीं जाणै म्हारै माय काई करैला ? हमीदा ऊकत सू काम लियो। बा ठकराणी रै सगळै ई सवाला नै टाळ र बोली 'ठकराणी सा म्हैं धोडो-घणो दाई रो काम जाणू हूँ। जे आप रो हुकम हुवै तो आप रा हाचळ हळका करणै साख की उपाय करू। आप म्हनै म्हैं कैवू जिकी चीजा मगवादयो। हमीदा चीजा रा नाव गिणावणनै लागी। इण बिचळै ठकराणी री निजर सामीं सूती छोरी माथै गई।

छोरी फूठरी-फरी गोरी-निछोर नाक-नक्स री सातरी। ठकराणी नै लाग्यो जाणै आ वा ई छोरी है जिण नै म्हैं अबार-अबार जलम दियो हो। ठकराणी

आपरी आख्या उण छोरी माय गाड दी। छोरी फ्या फ्या कर र रोय रयी ही। व्तर मे ठकराणी रै हाचळा म इतरै जोर सू पैनो आयो कै उण री काँचळी री टूक्या माय सू दूध री सीका चालणनै लागी। अबै ठकराणी आपरै आपै माथै काबू नीं राख सकी अर हमीदा नै पूछयो 'बाई ओ टाबर किण रो है ? अर आ आप रै कनै किया है ?

हमीदा बाली 'बाई सा इण नै माटी माय सू लेय'र आई हूँ। अर आ माटी री एक सिसक्ती लोथ है। जे इण नै आप जीवनदान देय देवो तो आप रो सावरियो भलो करसी अर दुनिया म आप री बाता चालसी। पछै बा रूक र आगै कैयो 'बाई सा स्यात ठाकुरजी महाराज इण लोथ नै आप री छतरछाया मे पळण खातर बणाई है तो काई ठा ? अर काई ठा सावरियो जे इणी खातर म्हनै आप रै चरणा माय भेजी है ? कुण जाणै ओ जोग-सजोग क्यू हुयो है ? म्हें तो कीं नीं जाणू सा। म्हें तो कीं नीं जाणू।' अर हमीदा सिसक्या भर-भर रोवणनै लागी।

उठीनै ठकराणी सा नै भळै पैनो आयो अर इण बार भी दूध री सीका सू उण री काचळी री टूक्या झरणनै लागी। अबै नीं जाणै ठकराणी रै हिवडै मे उण छोरी खातर एक अणकैयो हेत बापट्यो अर बा हमीदा नै बोली 'बाई इण छोरी नै म्हनै देवो।' हमीदा उण छोरी नै ठकराणी रै हाथा माय देवण सू पैली एक बार ऐडी निजर सू देख्यो जाणै इण छोरी माथै सावरियै री असीम क्रिपा हुयगी हुवै अर हमीदा रो अन्तस उण नै कैय रैयो हुवै कै हमीदा बेगी कर कठैई ओ पळ टळ नीं जावै। अर हमीदा उण छोरी नै आपरै धूजतै हाथा सू ठकराणी रै हाथा माय देय दी।

ठकराणी उण छोरी नै आपरै हाचळा सू लगायली। छोरी हाचळा नै चसड चसड चूषणनै लागी अर ठकराणी रो जीव सौरो हुवणनै लाग्यो। ठकराणी नै लाग्यो कै उण नै नूई जिन्दगाणी मिलगी है।

आठ

हाचळा री अकराई सू ठकराणी अवे ताई री राता जागती काटी ही अर दिन तडफ-तडफ दिताया हा। इण रात वा छोरी ठकराणी रै हाचळा सू लाग्योडी चूप रैयी ही जिण सू ठकराणी नै बेधाग आराम मिन रैयो हो। इण सू नीं जाणै ठकराणी री आरा वद लागी अर उण नै गैरी नींद आयगी। अर वा छोरी हाचळा सू लाग्योडी ठकराणी रै सागै ई सूती पडी रैयी।

ठकराणी रै ढोलिये वनै बैठी हमीदा वदैई उण छोरी वानी तो कदैई ठकराणी वानी देखती धकी मालिक रा सुकर मनावै ही तो कदैई वा चाणवणी अणहूणी चिता म सुण्ड-सी जावै ही। वा ठैर-ठैर सोचै ही वै दिनूगै ठाकर का ठकराणी तनै आपरै रावळै सू धमका मार र काढ तो नीं देवैला ? वपूवै तू एण अजाण खून नै अर बो र्क छोरी री जात नै एक बडे घर री लुगाई रो दूध चूपा दियो है। राड तनै मारैला अर धारै माय एडी करैला वै कुत्ता ई खीर नीं खावैला। अर वा धर-धर वापणनै लागगी ही।

हमीदा पछतावै री शळ माय झुळसीजती अर पिता री भोभर माय सिकती सोच रैयी ही वै जीवड़ा म्हनै तो इण घर मे बडता ई साची-साची वात बता देवणी चाईजै ही। म्हें म्हारै बारै मे अर इण छोरी रै बारै मे इण लोगा नै कीं नीं बता र बडो भारी जुलम करचो है। जे इण रै घरानै म भी छोरी नै हुजता ई मारण री रीत हुइ तो ओ ठाकर भी आ ई कैवैला कै तू इण छोरी नै म्हारी ठुकराणी रा दूध वपू चूपायो ? म्है तो इण छोरी नै जीवती नीं छोडूला। तू इण छोरी नै ठकराणी रै चूपाय र आछो काम नीं करचो है। काई ठा ठकराणी रै हुयोडी छोरी आपै ई मरी है ना उण नै हुवता ई ओ ठाकर मार दी है ? कुण जाणै ? विचारा री एडी उधेडबुण रै माय उळ घोडी हमीदा आपरै पाटयोडै ओढणै रो पल्लो पसार-पसार मालिक सू अरदास करै ही वै हे मालिक इण औडी री बेळा मे तू म्हारी मदद करी।

हमीदा इण विचाळ उण छोरी नै ठकराणी र आगै सू उठावणै री साची । पण उण री हिम्मत नीं हुई । पछै वा थोडी ताळ रक र सोच्या के आ छारी ता स्यात दिनुग ताई मर ज्यासी । क्यूकै आ जलम्या पछै लुगाई रा दूध इतरै दिना सू पैली बार पीयो है । स्यात इण रो जीवणो दौरो है । पछै बा एक ठडो सा मिसनारा हास र बडबडाई 'का तो आ आपै ई मर ज्यासी का इण नै ओ ठाकर मार हावसी अर पछै म्है म्हारो मुह माथा लय र पूठी म्हारै ठौड ठिकाणै लागसू । पण जीवडा तनै उठै कुण जीवती रैवण दसी ? एडी सोच री भट्टी माय बा मन्की रै सिट्टे दाई सिक रैयी ही ।

पण मारणआळै सू जीवावणआळो बडो हुवै है । पछै विधाता री बात नै तो विधाता ई जाणै मिनख तो उण रै बारै मे कारी अटकळा ई लगा सकै है का आपरी बुद्धि रै मुजब सोच सकै है ।

जद हमीदा इण विचारा माय उळ योडी ही ता नीद म सूती ठकराणी एक भयनक सपनो देव रैयी ही कै भूडै चैरै रो डरावणै डोळ रो वेडोळै डील रा एक वूडो मूमट गाव रै एक एक घर माय सू छोरया नै काढे है अर आपरै हाथ मे लिपोडे गडासै सू उणा नै बिना हया दया रै बाढे है । छोरया री मावा धाड मार मार बुरी तरिया सू कूक रैयी है । सगळै गाव म कुरळाटो माच्योडो है । पर घर म च्यारुमेर खून ई खून खिड रैयो हो । मरद आप आपरै घरा माय तुक्योडा वैठया है । कोई उण रो सामनो नीं कर रैयो है । बा खूनी मिनख आपरै हाथ मे म्याडो लिपोडा ठकराणी री साळ मे बडयो अर बडता ई गरज्यो कै म्है ता इण छारी नै ईज दूढ रैयो हो । अर बो आपरै खून सू भरयोडै हाथा सू ठकराणी रै सागै सूती छोरी नै बढण सारू उठावणनै लाग्यो तो ठकराणी झिझक र एक जर री चिरळाटी सागै हवड र ऊठी अर उण छारी नै आपरी छाती सू चिपकावती यकै एक चिरळाटी मारी अर कैयो 'नीं नीं आ म्हारी छोरी है आ म्हारी छोरी है म्है इण नै नीं देवूती म्है इण नै नीं देवूती । नीं नीं आ म्हारी

1 ठकराणी परसेवे सू बुरी तरिया भीजगी ही । उण री छाती सास सू फूल रैयी ही । बा आपरी पाटयोडी आख्या सू हमीदा कानी टुकर टुकर देख रैयी ही । उण रै मूडे नू नीं नीं बोलीन रैयो हो । बा आपरी छाती सू चिपकायाडी छारी नै बारबर दन रैयी ही ।

हमीदा शट समझगी स्यात ठकराणी नै कोई डरावणो सपनो आपो हुवैला ।
वा ठकराणी नै ध्यावस बघावती थकी कैयो 'बाई बात है बाई सा ? ल्याओ इण
छोरी नै म्हनै देयदयो । अर था उण छोरी नै ठकराणी सू लेवण लागी ।

ठकराणी उण नै मना करती बोली 'नी नी आ म्हारी छोरी है । भैं
इण नै किण नै ई नी देवूती । नी नी देवूती । अवे ठकराणी उण छोरी नै पूठी
आपरै हाचळा सू लगायती ।

नौ

ठकराणी री ऐडी मुस्तगी रै सागै छोरी नै अपणावण री बात सू हमीदा नै एक अणकैयो सुख लसायो । पण इण अणकैयै सुख रै मायनै हमीदा एक अणकैयी कप-कपी सू भळै कापणनै लागी । अर बा आपरै मायलै डर सू डरू-फरू-सी हुयोडी कदैई ठकराणी कानी तो कदैई उण छारी कानी देखणनै लागी ।

ठकराणी आपरी सागी हालत मे आयगी ही । बा उण छोरी नै चूधावती-चूधावती सोच्यो कै म्हनै ऐडो सुपनो क्यू आयो ? पछै इण छोरी कानी म्हारो तर-तर झुकाव अर पल-पल हुवतो हेत कठैई म्हारै खातर मूघो तो नी पडसी ? अर म्हारी काया मे आ छोरी उळझती क्यू जाय रैयी है ? म्है तो इण रै बारै मे की नी जाणू हूँ । काई ठा ओ किणी रो पाप है का ओ म्हारै सू कोई पुण्य रो काम हुय रैयो है ? फर बा एक लम्बो सास लेय'र बोली हे भगवान तू ओ काई रास रघावणो चावै है ?

पछै ठकराणी अपणैआप सू कैयो कै 'हाचळा रै दुख सू तुगाया मरै थोडी ई है जिको तू इण छोरी नै धारै हाचळा सू लगाली ? फेर जे ठाकरसा नै ठा लाग्यो कै आ छोरी रातभर म्हारै हाचळा सू लाग्योडी म्हारो दूध चूघ्यो है तो नी जाणै ठाकरसा म्हारै माय काई करसी ? बा उण छोरी नै आपरै हाचळा सू अलधी करणनै लागी । पण उण नै रातआळो सुपना याद आयग्यो अर बा उण छोरी नै आपरी छाती सू चिपायली ।

ऐडै सोच-विचार अर ससोपज मे पूरी रात बीतगी अर दिन ऊगग्यो ।

दिनूगै धनजी ठकराणी खातर चाप लेय र आयो । ठकराणी री गोदधा माय उण छोरी नै देखी । उण रै पगा रै जाणै घूघरा बघग्या । हमीदा भारी आरग्या सू उण रै कनै बैठी ही । धनजी आपरी इण अणजाण खुसी मे खाधै-खाधै पगा सू घर रै बीजा कामा नै बेगो-बेगो करणनै लाग्यो अर आपरै हाथा रै काम नै निपटा दियो ।

पछै धनजी एक हाथ मे चाय री गिलास अर दूजै हाथ मे ताजा चिलमिया रा होका लेय र ठाकरसा री बैठक मे पूग्यो अर उणा नै चाय देय र हाका कनै रास दिया ।

ठाकर चाय पीवता-पीवतो धनजी नै पूछ्या धनजी ठकराणी सा री रात नै तवियत किया रैयी ?

‘मा सा रो रात घणो ई जीव-सौरा रैयो । अबै वै दिल्कुळ ठीक दीवै है । क्यूकै जिकी लुगाई नै आप कालै रातबासो दिया हो बा लुगाई दाईपै रो काम भी जाणै है अर वा आपरी रात मा सा री देखभाळ करै ही ।

‘तो बा लुगाई रावळै रै माय ताई पूगगी ? ठाकर तयौरचा चढा र अचरज सू पूछ्यो ‘ता आपणै गाव री दाई कठै मरगी ? वा रात क्यू कोनी आई ? अर आपणी दोनू माणसा कठै है ?

अबै धनजी सकतो अर डरतो-सो बोल्यो ‘सा आपणी दोनू माणसा माय सू, धूडीबाई रो तो बाप मरग्यो उण नै गई नै तो आज पाच-छव दिन हुवणनै आया है । अर अबै वा बारह दिन पूरा हुया पछै ई स्यात आवैला । अर चावली रै बाल-गापाळ हुवणआळा है सो उण नै तो आप खुद ई छुट्टी फरमाई ही सा ।

ठाकर अबकै हळकी-सी रीस सू पूछ्यो ‘तो मैला ठकराणी सा नै कुण सभाळै है ?

धनजी ठाकर रा तेवर देख र अबकै फी बेसी डरतो-डरतो बोल्यो ‘सा मा सा कनै दिन मे आसै-पासै री एक-दो लुगाया आवै है अर बै आपस म हथाया करै अर उणा नै सभाळ भी लेवै है । घर रो ऊपर रो काम सगळो म्हें सभाळ राख्यो है सा । अबै आ लुगाई आपणी । जिकी आपणै गाव री दाई नी आवैली उण टैम ताई मा सा री सार-सभाळ कर लेसी । आ बापडी दुखा री मारयोडी लागै है ।

ठाकर कडक र बोल्यो ‘बापडी रा कुण कैयोडा आ कुण है ? त-नै ठा है काई ? बावळा कठैई रो । अरे आपा नै अजू ताई तो ओ ठा ई कोनी कै आ कुण है ? अर आपा इण नै ठेठ रावळै माय ई लेयग्या ? पछै इण कनै टाबर न्यारो है । इण रो भी बेरो कोनी कै ओ किण रो है ? अर आ कठै सू ल्याई है ? जे कास-कदास नै कोई फैलाळ खड्यो हुयग्यो हो ?

ठाकर री बात पूरी हुई कानी ही इण बिचाळै ई धनजी बोल्यो ‘तो सा उण छोरी नै तो मा सा आपरी गोदी । धनजी कैवतो-कैवतो इण भात रकग्यो जाणै बोलतै-बाततै रेडियै री बिजळी चली गई हुवै ।

‘तो ठकराणी सा उण छोरी नै आपरी गोदया मे लेय राखी ही ? तू आ इ ता कैवणो चावे हो नी ? ठाकर होका हुडहुडावता एक सूकी हसी हास्यो ।

फर ठाकर धनजी ने कैयो धनजी तू मायनै जाय र ठकराणी सा नै कैय दै कै ठाकर सा रावळै मे आय रैमा हे अर हा उण लुगाई नै भी उठे ईज राख्या ।’

अबै धनजी रै मन माय बडो भारी पछतावो खड्या हुयग्यो । उण नै लफायो कै भरघोडी व दूक सू जिण भात गाळी निकळै उणी भात उण र मूढै सू बात तो निकळगी । पण अबै इण रा निसाणो कुण हुवैला ? पण उण नै ठाकर सा रे हुकम मुजब ठकराणी सा नै कैवणो जरूरी हुयग्यो । अर वा रावळै मे जाय र ठकराणी सा नै कैयो ‘मा सा ठाकर सा माय पधार रया है ।

ठाकराणी धनजी रै कैवणै रै ढग सू अर मूढै रै भावा सू झट ताडगी कै धनजी रै मूढे सू कीं बात इण छोरी रै बाबत ठाकरसा रै सामीं निकळगी हुवैला अर ठाकरसा इणी खातर ई रावळै माय पधार रैया है । नीं तो सवा मईनै सू पैली कोई मरद जच्चा री जचगी कनै नीं आवै ।

हमीदा आ बात सुण र कापणनै लागगी । पण ठकराणी सा उण छारी नै आपरी गोदी म लियोडी बैठी रैयी ।

आ णग जाणीजती बात है कै दूजी बार परणीज्योडो मरद कितरो ई सूरमो का सबळ क्यू नीं हुवै पण वा आपरी दूजवर लुगाई सामीं वा तो कायर हुवैलो का निमळो हुवैलो । पछै ठाकर सुल्तानसिंह तो बुढापे मे आपरी ऊमर सू घणी छोटी ऊमर री लुगाई परणीज्योडो हो । सो ठाकर नै ठकराणी सू मोकळो हेत हो । अर ठकराणी री बात नै टाळण रो उण म दम नीं हो । पिया दोनुवा माय मोकळो प्यार हो अर एक-दूजै री बात मानता हा ।

अबै ठाकर हाथ मे होके लियोडो मन म राजी हुयोडा ऊपरलै मन सू रीस म आयोडो रावळै मे बड्यो । बडतै ई जोर सू खखारा करयो । पछै जच्चा री साळ आगे जाय र रड्यो हुयग्यो । जच्चा री साळ रै वारणै आगे बढिया कपडै रो पडदो लाग्योडो हो ।

ठाकर बारै खड्यो-खड्यो पूछ्यो अबै आप री तबियत किया है ?

ठाकराणी उयळो दियो ‘तारला दिन तो घणा ई औखा अर अबखाई रा दिन हा । राता रावती काटी ही अर दिन-दिन तडपती ही । अबै रात सू कीं जीव-सौरो है । आ आघाडी बटाऊ म्हारै खातर देवी रै रूप मे आई है । म्हनै ऐडो लग्गवै है जै आ म्हनै नूई जिदगाणी दी है ।

ठाकर समझयो के ठकराणी इण छोरी नै अगेज ली है। अर वो मन माय राजी हुया। अठीनै हमीदा रो मन खुसी सू फूल्या नी समावै हो। उण रै चैरे री आभा देसण जोग ही। पण हमीदा आपरी खुसी नै छिपायोड़ी चुपचाप बैठी ही। तो उठी नै ठाकर आपरी खुसी माथे कावू राखता धका ठकराणी नै पूछयो 'तो आ आयोडी तुगाई दाईपे रो काम जाण है काई ? पण इण रै कनै तो दस-पन्द्रै दिना री एक जिल्फ भी है नी। बा कठै है ?'

ठाकराणी गभीर हुय'र उधळो दिया 'ठाकर सा बा लडकी म्हारी गोदया माय है। अर म्हें रातभर इण नै म्हारै हाचळा सू दूध दियो है। इण सू म्हारो जीव-सौरो तो हुयो ई है सागै-सागै इण बच्ची नै भी प्राण मिल्या है। पछै म्हनै ऐडा लाग्यो के म्हें बच्ची नै खोय र बच्ची पाई है। अर भगवान जाणै बच्ची नै म्हारै सू लेय र म्हनै बच्ची पूठी दी है।'

ठाकराणी रै ऐडै उधळै सू ठाकर मन म राजी हुवतो धको ऊपरले मन सू हळकी सी रीस भर र कैयो ओ काई करयो ठाकराणी सा आप ? इण छोरी नै आप आपरो दूध देय दियो ? ओ तो आप भौत माडो काम करयो । जठै ताई इण बच्ची नै आप गोदया माय लियोडा हो बठै ताई तो ठीक है। पण एक अणजाण खून नै आप आपरै हाचळा सू लगाय र दूध देवण री कोई समझदारी नी करी है

।

ठाकराणी अबकै की करडाई सू, पण सजीदा हुय र बोली 'ठाकर सा आ किणी रो ई खून हुवै पण गिनख जात रो खून है। पछै आ किणी जात री अर किणी ठौड री हुवो इण नै म्हारै कनै भगवान भेजी है। अर म्हें ली है। आज सू आ म्हारी बेटा है। आ म्हनै जिन्दगाणी दी है अर बदळै मे म्हें इण नै जिन्दगाणी द्यूली आगे सावरियो रै हाथ है।

ठाकर कैयो 'ठाकराणी सा आप ऐडो पक्को विचार करणै सू पैती ओ तो सोच्यो हुवैतो के आपा नै आपणै घराणै नै सगळो गाव-राव भाई-गिनापत अर सगळो चौखळा काई कैवैला ? किण दीठ सू देखैला ? अर आपणै बारै मे काई-काई बाता बणावैला ? क्यूके म्हारै पडदादा अभयसिंहजी रो ओ ठिकाणो पूजीजतै ठिकाणा माय सू है। इण री लाखीणी साख है। इण रो दूर-दूर ताई नाव है। कठैड ओ सगळो मिटियामेट तो नी हुय ज्यावैतो ? इण खातर आप नै इण बच्ची रै बारै मे की जाणणो तो जरूरी हो के आ है कुण ?'

ऐडी बाता सू हमीदा नै जद उठै रो वातावरण गभीर हुवतो लाग्यो तो बा झट साळ रै बारणै आगे लाग्योडै पडदै नै अळघो कर र ठाकर नै मुजरो करता

धका की कैवणनै लागी। पण इण बिचाळै ई ठाकर उण नै पूछयो 'हा भई अबै तू थारै बारै मे सगळी बात बता नी तो थारो अठै सू जावणो औखो कर द्यूला। ठाकर रै कैवणै मे खासी करडाई ही।

अबै हमीदा हाथ जोड र ठाकर सा नै बतावणनै लागी 'ठाकर सा म्हारो गाव हमीदा है। म्है जात री मुसळमान हूँ। पछै ठाकर सा दुनिया मे लुगाई री की जात नी हुवै। लुगाई री जात तो लुगाई हुवै। हमीदा उण छोरी रै बाप-दादै अर नाना-नानी रो नाव अर गाव बतावता थका कैयो 'ठाकर सा म्हारै कनै ओ टाबर घराणै रै राजपूत रो खून है। इण रो नानाणो-दादाणो दोनू ई ऊजळै पख रा धणी है। इण बायली रो बाप जद आ छव मईना री आपरी मा रै गर्भ म ही आपरै बाप रै जुलमा सू दुखी हुय र इण ससार सू चल बस्थो। अर इण री अभागण मा आपरै धणी री मौत रै तीन मईना पछै बेलो जलम्यो। इण छोरी रै सागै इण रो एक भाई भी हुयो। दोनू बैन-भाई नै इणा री मा पास्या बारै गेर र इण ससार सू चली बसी। पण म्है उण मरणआळी सू अणजाणपणै मे ओ वादो कर लियो कै जे पारै छोरी हुई तो उण नै बघावण खातर म्है म्हारी ज्यान देय देवूली। अबै इण पिलफ नै लियोडी म्है भटकती-भटकती आप रै गाव री दिस कानी निकळ आई। अर भगवान म्हनै आप री सरण मे भेजदी। अबै आप मारो का छोडो आ आप री मरजी है।'

हमीदा री आख्या मे चौसरा आसू चाळणनै लाग्या। बा झारो-झार रोय रैयी ही। ठाकर उण री बात ध्यान सू सुण रैयो हो। ठाकर रो हिवडो हमीदा री बाता अर रोवण सू मोम दायी पिघळ रैयो हो अर साळ मे बैठी ठकराणी हमीदा री बाता गौर सू सुण रैयी ही।

ठाकर हमीदा नै पूछयो 'तो बो छोरो कठै है ? अर उण नै तू सागै क्यू नी लाई ?'

हमीदा उथळो दियो 'ठाकर सा बो छोरो आपरै दादा-दादी कनै है।

ठाकर अचरज सू पूछयो 'तो इण रै दादा-दादी भी है काई ? पछै दादा-दादी इण छोरी नै क्यू नी राखी ?'

अबै हमीदा आपरा आसू पूछ र बोली 'ठाकर सा इण बच्ची रै घराणै मे तारली चार-पाच पीढ्या सू छोरी नै हुवता ई गळो घोट र का की देय र मारणै री रीत चालती आई है। इण बार इण छोरी री दादी आपरै बेटै री आखिरी निसाणी मान र इण रै दादै सू घणो ई गोधम करघो हो। पण म्है इण नै पास्या बारै पड़ता ई तुका र इण रै जुलमी दादै नै की बेरो नी पडण दियो। बस इण

रै बाद हुयाड छारै नै बतल दियो ता बा जाण्या कै उण रै पातो ई हुया है । अर म्है म्हारो वदा पूरो करण खातर इण छोरी नै लय र उठै सू निकळगी । पछै हमीदा रोती राती बती ने म्ह उण पापी सू इण छारी नै नी बचावती ता म्है खुदा रै घर म इण री मा नै काई मूढो दिनावती ? काई उयळो देवती ? अर हमीदा पूठी इ रावणनै लागगी ।

ठाकर न हमीदा री बाता म सार लगयो । क्यूके बा आ जाणतो हो कै कइ रजपूता रै घराणा माय एडी कुरीत्या हुया करै है । पछै उण नै आपरै बचपण म खुद रै वडेरा कनै सू सुण्पोडी एन बात बाद आई कै उण रै गाव सू बौळा अळघो उतराद म किणी ई गाव रै ठाकरा रै घराणै म छोरी नै हुयता ई बाढनै री रीत है । पण उण बेळा उण नै एडी बाता माथै भरोसो नी हो कै कठैई आपरी बेटी नै भी कोइ काटे बढै है काई ? आन बो ऐडै ई घराणै री कुरीत रो फळ सापडतै आपरै सामी दख रैया हो । पछै ठाकर खुद इ इण बात नै आप ताइ हळकी करता थका साच्यो काई ठा आ छोरी उण ही ठीड री है का दूजी ठीड री ? पण हमीदा री बात म साच लखावै है ।

ठाकर बोल्यो 'तो बो वतरो पापी है ? इतरो जुलमी है ? हत्यारो है ? अर उण रो सगळो गाव की नी कर सकै है ? राम राम ।

हमीदा बोली 'ठाकर सा उण रो घराणो तो नी गाव नै की धारै अर नी गाव खातर की सबूत छोडै ।

अबै ठाकर होकै री नळी नै अळघी कर र बोल्यो 'धिन है धारै मात पिता नै अर धिन है धारी छाती नै जिको तू इतरै वडै जुलम माय सू इण छोरी नै लेय र निकळगी । तू ओ घणो लूठो अर हिम्मत रो काम करयो है । पण तू कैवै है जिकी बात है तो बिलकुळ साची ? कठैई झूठ तो नी है ? अर जे झूठी हुई तो ?

हमीदा पूरै भरोसै सू बोली 'ठाकर सा म्है मुसळमान हू, जे आप रै गाव मे किणी मुसळमान रै घरै कुरान है तो मगाओ अर म्हारै सिर माथै राखदथा । म्है जिकी बाता आप नै बतार्ई है उणा मे की झूठ नी है ।

इतरै मे साळ म बैठी ठकराणी बोली 'ठाकर सा इण रै सिर कुरान दवण री की दरकार नी है । इण रै कैवणै म साव सच्चाई है । म्है सूरज भगवान नै साखी राख र कैवू हू कै लारली रात म्हनै एक डरावणो सुपनो आयो । ठकराणी आपरा सुपनो अर उण टैम हुपी आपरी हालत बतावता थका कैयो 'ठाकर सा काई ठा सावरियो इण छारी नै बचावण खातर ज आपणै कनै भेजी है ता कुण जाणै ?

ठाकर आपरी ठकराणी अर हमीदा री सगळी बाता सुण र की नी बोल्या । वा आपरै होकै नै हुडहुडावतो रैयो । उठीनै ठकराणी ठाकर रै उथळै अर निर्णय री उडीक मे चुपचाप बैठी ही । ता ठाकर र सामी बैठी हमीदा ठाकर रै फैसलै खातर टुकर-टुकर भूखी-तिस्ती गाय दायीं आख्या फाडचोडी देख रैयी ही । पण ठाकर गैरी सोच म डूब्योडा अर दुनिमा री दीठ सू क्रिया बच्या जावैता एडी उळझाड माय उळझचोडो होको हुडहुडावतो ई जाय रैयो हो ।

इतरै म ठकराणी कन सूती छोरी 'पया पया कर र कूकी । छोरी रै कूकणी री आवाज ठाकर रै काना मे जद पडी तो ठाकर री गैरी साच सूत रै काचै धागै दाई टूटगी अर ठाकर रै मूढे सू निकळ्यो 'ठाकराणी सा बाई नै बाबा दवो ।

ठाकर रो इतरो कैवणो हुयो अर ठकराणी रै मन माय खुसी री फूलझड्या-सी छूटणनै लागी । वा अणनूत खुसी सू फूली नीं समाई । उण नै लखायो के वा आपरै ढालियै सू हेठै पडणआळी है । पण वा अपणैआप नै सभाळ र झट उण छारी नै आपरै हाचळ्या सू लगाली । ठकराणी रै उण टंम री खुसी रो बसाण नीं कियो जाय सकै हो ।

हमीदा ठाकर री बात नै सुण र थोडी ताळ ताई तो अपणैआप नै सभाळ ई नीं पाई । पछै वा आपरी सगळी पीडा दरद अर अबसाया नै भूल र जाणै हवा में उड रैयी ही । वा एक अणकैवै सुख सू भरीजगी ही । उण नै लखायो उण रो जमारो अर उण रो आगोतर सुधरग्यो है । वा आपरै मन माय आपरै पीरा-फकीरा नै मनावणनै लागी ।

रावळै रै ऐडै छिणा म ठाकर खजारो कर र भारी आवाज मे बोल्या 'ठाकराणी सा म्हारो भगवान साखी है कै म्है भी बेटी खातर तरसता हो । आपणै बेटी हुई । अर गई । पण वा गई नीं आ वा ईज बेटी है जिकी आपणै हुई ही ।

आ आपाणी बेटी है म्हनै लागै है कै ठाकुरजी महाराज म्हारी इण इच्छा नै पूरी करी है । म्हारै माथै उण रो घणो ओसाप है । अबै आप सू म्हारो ओ कैवणो है कै आप इण बच्ची नै आप री मनस्या सू अगजी है इण नै हेजी है अर म्हारै कैया बिना ई आप म्हारी इच्छा पूरी करी है । इण खातर दुनिया री लूठी सू लूठी अबसाई रो सामनो करणो है । अबै दुनिया री कोई सगती इण नै अठै सू नीं ले जाय सकैली ।'

इण बिचाळै गाया-भैस्या रै काम नै निपटा र धनजी भी उठै ई आयग्या अर एकै कानी रडयो वाता सुणणनै लाग्यो । धनजी रै मन माय हरम्य नावड नीं रैयो हा । वो साच्या जे ठाकर आपरी बैठक म जाव तो म्है पूरै आगणै मे उछळ-उछळ नाघू ।

ठाकर आपरी बात नै आगै बधावता धका रीस सू बोल्यो 'जे बो पापी हत्यारो अठै ताई पूगयो तो म्है उण रा टुकडा-टुकडा कर वाडूता। पण हमीदा तू थोडी मजबूत रैयी। अर आज सू तू हमीदा नी है आज सू तू हीराबाई है। अर म्हारी बेटी रो नाव लाडो है बाई लाडकवर।

ठाकर इतरो कैय र आपरी बैठक कानी टुरग्यो अर धनजी उण रै लारै-लारै होको लियोडो बैठक माय पूगयो।

ठाकर धनजी नै कैयो देख धनजी धारै सू म्हारै घर री की बात छानी कोनी है। अर तू धारै मा-बाप रै मर्या पछै अठै दरोगे दायी नी घर रै टावर दायी पळयो है। अबै इण बायली री अर इण दाई री बात का तो तू जाणै है का आ दाई खुद जाणै है। इण बात नै धा दोना रै अलावा किण नै ईज मालम नी पडणी चाईजै। नी तो म्हारै सू भूडो कोई नी हुवैता।

धनजी ओ भेद भेद ई रैवणो चाईजै। अबै आपा नै पूरै गाव सू इण बात रै भेद नै कई दिना ताई छिपा र रासणै री घणी दरकार है। अर जे कोई हीराबाई रै बारै म पूछै तो ओ ईज पडूतर देवणो है कै आ लुगाई ठकराणी सा रै पी रै सू आयोडी है। ठाकर थोडी ताळ ठैर र बोल्यो अबै दो-चार दिन ठकराणी सा कनै हयाया करणनै आवणआळी लुगाया नै ओ कैय र मना कर देयी कै ठकराणी सा री आसग फोनी। बै अबार किण सू ई नी मिलणो चावै है। पछै इण दो-चार दिना माय म्है कोई उपाय सोवू कै गाव-राव सामी इण नै म्हारी बेटी कीकर बणाऊ ? पण तू थोडो सावचेत रैयी। ठाकर री बात मे जठै गभीरता ही बठै ई धनजी खातर अपणायत भी ही।

पण धनजी भी ठाकर रो बफादार माणस हो। बो आपरै हीयै तणो ठाकर रै सामी हथेळी मे पाणी लेय र सकळप वट्यो कै म्हारा प्राण जाय सकै है पण ओ भेद म्है मरतै दम तापी नी खोलूला।

ठाकर उण नै प्यार री दीठ सू देख र बोल्यो 'स्पाबास धनजी अबै तो म्हनै म्हारै मरणै रो भी की घोखो कोनी। ठाकर उण री पीठ घपथपाई। अर आगै बोल्यो धनजी अबै तू जाय र उण बच्ची अर उण दाई हीराबाई रै खातर बढिया कपडा रो सरजाम कर। पण हा पैली म्हारै खातर ताजा चिलमिया रो होको म्हनै देय र जाई।

धनजी हरख मे हरखायोडो खुसी री छौळा चढयोडो ठाकर खातर चाय अर ताजा चिलमिया रो होको पैला पुगावण री त्यारी मे लाग्यो। अर पछै बो उण दाई अर बच्ची रै गाभा रो सरजाम करणै री तेवडी। थोडी ताळ मे बो ठाकर कनै

चाय अर होको लेय र गयो तो बो देख्यो ठाकर किणी गैरी सोच मे डूब्याडो चुपचाप वैठ्यो हो। धनजी हाको अर चाय ठाकर कनै राख'र बेगो-बेगो रावळै माय आयग्यो।

धनजी रावळै मे बड्यो तो बो चितबगो-सो उभो रो उभो रैयग्यो। बो देख्या इतरी देर मे हमीदा सू हीराबाई घाघरै ओढणै कुडती काचळी माय चूड्या पेरचोडी टीका-टमका लगायोडी सुहागण-भागण-सी राजपूता रै घर री-सी अर ऊभलाक मे ओपती लुगाई-सी आगणै मे खडी ही। बा धीरै-सी मुळक र धनजी नै कैयो आओ बीरा सा।

धनजी मन मे सोच्यो इण रै बाध्या घाल र जिण भात बैन-भाई मिलै उण भात गळै मिलू। उण नै लाग्यो कै आज जि दगी मे पैली बार उण नै कोई हीयैतणी बीरो सा कैयी है। पण बो आप माथै काबू राख र हीराबाई कानी हस दियो। अर बो बेगो-बेगो ठकराणी सा री साळ माय गयो।

ठकराणी सा री साळ रो रूप ई बदळग्यो हो। बो देख्यो बाई लाडकवर नूवै गाभा माय बढिया रतकियै माथै काजळ-टीकी करचोडी ठकराणी सा रै कनै सूती ही। धनजी ठकराणी सा नै हरख सू बघाई दी।

ठकराणी सा आपरै लाम्बै केसा नै सुळशावती थकी धनजी सू बै ईज बाता कैयी जिकी ठाकर सा धनजी नै कैयी ही। धनजी भी आपरै उणी सकळप नै ठकराणी सा रै सामी उथळ्यो। अर मन माय सोच्यो कै ठाकर अर ठकराणी रो मन एक है। इणा री बात एक है। इणा रो जोडो सिव-पारवती रो-सो है।

दस

ठाकर गैरै सोच मे डूब्योडो सोच रैयो हो कै आ बात गाव-राव सू कितरै क दिना ताई छिप्पोडी रैसी ? छेकड गाव नै तो बेरो पडसी । पछै लोग मूढे माथे नी तो परपूठ नितरा मूढा उतरी बाता करसी । अर धीरै-धीरै ऐडी बाता म्हारै मूढे सामी आसी । पछै गाव मे इज्जत रा टक्का बटीजसी । अर जे म्हें गाव रै भलै लागे रै काना म आ बात कैवूला ता लागे कित्ता बाता बणावणी छाड दवैला काई ? पछै इण बच्ची रै सारस-सम्बन्ध री टैम म्हनै की अवग्याई नी आवैला काई ? हा म्हें अर म्हारी ठकराणी दोनू इण नै म्हारी बेटी मानली । अर सागै ई इण दाई रै वैवणै सू बच्ची नै घर-घराणै री भी मानली । पण दूजा लोग इण बच्ची नै घर-घराणै री किये मान लैवेला ? लोग वैवेला ठाकर सुल्तानसिंह इण छोरी नै नी जाणै किण लालच रै कारण बेटी बणाई है ?

ठाकर विचारा रै ऐडै उलझवाड मे उलझयोडो डाफाचूक होयोडो काई करै काई नी करै री हातत मे । बो एक लाम्यो-सो सिसकारो न्हाएयो । पछै सोच्यो जे छोरी नै अर इण लुगाई नै अठै सू काढ देवू, तो धाडी ताळ पैली रावळै म जिकी बात हुई ही उण रो मोल काई रैसी ? ठकराणी सा अर उण लुगाई सामें म्हारी जीभ म्हारी बात धूड हुम जासी ।

इतरै मे धनजी आयो । बोल्यो 'ठाकर सा आप नै मा सा रावळै मे पधारण री अरज करी है ।

ठाकर रावळै मे गयो । हमीदा हीराबाई रै रूप म ठाकर नै शुक र मुजरो करयो । ठाकर मुठवयो ।

ठाकर ठकराणी री साठ आगै जाय र ऊभग्यो । ठकराणी ठाकर नै मुजरो करयो । ठाकर बोल्यो 'फरमाओ सा ।

ठाकराणी बोली 'ठाकर सा इण बच्ची नै लारली रात जद म्हें अगेजी ही

उणी ब्रेळा सूनू म्हारै सामीं गाव-राव अर भाईपै री चिंता ही। अबै इण नै म्हें म्हारो दूध देय दियो है। अर मन सूनू म्हारी बेटी मानली। अबै म्हें किणी हालत मे इण बच्ची नै छोडूली नीं। पण जिको दुनिया सूनू नीं उर्या बो भगवान सूनू भी नीं उर्यो। अबै आपा इण नै दुनिया रै सामीं कीकर लेय र आवा ? म्हारा जीव कैव है कै आप भी इणी चिंता मे घुळ रैया हुवाला ।

ठकर कैयो आप रो कैवणो साव साचो है ठकराणी सा। पण अबै इण उळझवाड सूनू निस्तारो पावण रा काई उपाय है?

ठकराणी आपरो सुझाव दियो 'ठकर सा आप म्हनै अर हीराबाई नै म्हारै पीरै रै बहानै सूनू, चार-छव मईना सातर म्हारै भाई वनेसिह कनै मुम्बई छाड आवा। पछै गाव-राव अर कुटुम्ब-वबीलै नै आ कैय दवाला कै आ बच्ची म्हारै भाई री है। इण नै म्हें गोद ली है। म्हनै बेटी री घणी चावना ही। गाव मे कोई बात फूटै, का चर-चर हुवै उण सूनू पैली आप म्हानै उठै पुगावण री त्यारी करदयो। तारै सूनू घर धनजी सभाळ लेसी। अर जे वोई पूछसी तो कैय दसी वै ठकराणी सा री रात नै हालत घणी खराब हुयगी ही। इण खातर उणा नै रातो-रात स्हर री अस्पताळ मे ले जावणो पड्यो। इण रै बाद भी जे कोई बात बणसी तो म्हे कोई अन्याय तो करयो कोनी। म्हे तो एक मिनख रै अस नै पाळा हा। मिनख मिनख रै अस नै पाळै-पोखै ओ मिनख रो घणो मोटो घरम है।

ठकर ठकराणी री बाता नै गभीर हुय र गौर सूनू सुण रैयो हो। अर उण रै घट माय ठकराणी रो सुझाव उतरग्यो। बो चुपचाप खड्यो हो।

ठकराणी आपरी बात माथै जोर देय र बोली आप आज रात रा ई म्हारी अठै सूनू जावणै री त्यारी करवादयो। आप म्हानै मुम्बई पुगा र छव-सात दिना माय पृठा गाव पधार जाईज्यो।

ठकराणी रै कैयै मुजब ठकर सगळी त्यारी करावणै मे चुपचाप लाग्यो। ठकर विचार करयो कै स्हर सूनू दीपचंदजी सेठ री दुकान सूनू वनेसिह नै टेलीफून कर र मुम्बई पुगणै रो समचार कर देवाला। अर वै टेसण माथै म्हानै लेवणनै सामनै आय जावैला। गोपाळ सूनू भी मिळ्या नै घणा दिन हुयग्या। उण नै भी सभाळ लेस्यु अर वनजी रो कारोबार कीकर चालै है इण री जाणकारी भी हुय जावैली।

ठकर धनजी नै युतापो अर सगळी बात सावळ-सावळ समझायदी। धनजी रा उयळो हो वै आप किणी बात री चिंता नीं करया।

रात घडी चारैक पछै ठकर ठकराणी हीराबाई अर उण बच्ची नै लेय र गाव सूनू बहीर हुयो।

गढ सू निकळता ई मालियो ढोली मिलग्यो । बो सुभराज करच्यो अर आपरै गेलै लाग्यो । ठाकर ठकराणी सू बोल्यो 'ठाकराणी सा सुगन तो चोखा हुया है । मागळिक रो सामळो हुयो है ।

पण गाव सू निकळता-निकळता नै रामूडो नाई मिलग्यो । रामूडो ठाकरसा सू रामा-सामा करचा । बो मन म सोच्यो कै इतरी रात गया ठाकर ठकराणी अर स्यात एक लुगाई और है ऐ कठै जाय रैया है ? पण उण री पूछणै री हिम्मत नी हुई ।

ठाकर सा रो ऊठगाडो पावडा पन्दरै-बीसेक आगै गयो हुवैला कै रामूडो ठैर र देखणनै लाग्या । चाणचकी उण रै काना माय टाबर रै रोवणै री आवाज सुणाई पडी तो बो सोच्यो कै ठाकराणी सा रै अबार टाबर हुयो हो स्यात उण नै लेय र सहैर जाय रैया हुवेला । पछै उण नै चाणचकै चेतै आयौ कै ठाकर सा रै बायली हुई ही बा तो पूठी हुयगी ही नी ? फेर बो अपणैआप सू कैयो कै स्यात तनै टाबर रै रोवणै री आवाज रो बैम हुयग्यो हुवैला । अर बो आपरै घर कानी टुरग्यो । ठाकर रो गाडो बोहळी दूर जाय चुक्यो हो ।

दिनूगै रावळै मे ढोल्या मेघवाळा नायका अर नाया रै घरा री लुगाया छाछ लैवण नै आई । उणा माय सू कीं ठाकराणी रै बारै मे पूछे ही । उण नै धनजी रो एक ई उथळो हो कै ठाकराणी सा री हालत घणी खराब हुयगी ही । इण खातर उणा नै सहैर री अस्पताळ लेयग्या है ।

गढ री आ बात डबडी जितरै क गाव मे हवा रै लहरकै दायीं फैलगी । गाव रै लोगा नै चिता हुई । कई जणा तो गढ मे धनजी नै पूछणनै भी आया । कई जणा कैयो ठाकर रो ऐडी अबखाई रै टैम गाव रै किणी भिनख नै बता र नीं जावणो माडी बात है । कई जणा कैयो अबखाई बसी बधगी हुवैला इण खातर बेगा लेयग्या हुवैला । कई जणा बोल्या कालै ताई समचार आय जावैला । पण रामूडो नाई चुपचाप हो अर बात आई-गई हुयगी ।

ठाकर मुम्बई पूग्यो । टेसण माथै बनेसिह अर ठाकर रो बेटो गोपाळसिह ऊभा हा । बै उणा नै लेय र आपरै बगलै पूग्या । ठाकराणी मुम्बई पैली बार आई ही । हीराबाई तो चमगूगी चमकडफू अर चितबगी-सी हुयोडी फाटघोडी आख्या सू मुम्बई नै देखै ही । पण उण री समझ मे कीं नीं आय रैयो हो ।

बनजी रै दो-तीन नौकर-नौकराणी । बढिया बगलो । बगलै रै आगै पोर्च मे फियेट कार अर बढिया-सो बाग-बगीचो देख र ठाकर-ठाकराणी घणा ई राजी हुया । ठाकराणी अर हीराबाई नै चाय-पाणी अर सिरावण करावणै सू पैली बनजी

री नौकराणी उणा रै वास्तै सिनान-सपाडै रो मरजाम कर दियो ।

इण बिचाळै ठाकर आपरै साळै बनेसिह नै उण रै ड्राईंग रूम मे अलघो लेय'र एकापन्त मे सगळी विगत अर हकीकत बतावता थका कैयो 'बनजी आप री बैन रो मन हो । मनस्या ही । इण सू म्है भी 'राजी हो । पण ओ सगळो काम ठकराणी सा री मरजी मुजब हुयो है । अबै आप इण नै आप री भाणजी मानोला । आप री बैन अर हीराबाई अबै आप रै अठै तीन-चार मईना रैवैला अर पछै आप इणा नै टाटिया री मडी ताई पुगाय दिया । म्है इणा नै उठै सू गाव लेय जावूला । इण बिचाळै म्है गाव-राव री अर म्हारै कुटम्ब-कबीलै री हलगत री भी की जाण-चीण लेय लेवूला ।

बनजी एकला ई मुम्बई मे शेयर रो धधो करै । अर बाकी उणा रा छव भाई आपरै गाव मे खेती-बाडी करै अर धन-धीणो राखै । ठकराणी इण सात भाया री एक सोनल बाई । इण माथै सगळै भाया रो मोकळो ई हेत अर बाई नै घणी चावै । बाई रै खातर आपरा प्राण दवण नै भी त्यार ।

बनजी सगळी बाता सुण र बोल्यो 'जीजो सा आप भी भली भोळावण देवणनै लाग्या । म्हा सात भाया बिचाळै म्हारी एक सोनल बाई है । इण सारू म्हारा प्राण भी त्यार है । पछै आप दोनू तो इतरो बडो काम करयो है जिण री दुनिया म बाता चालसी । फेर आप नै ओ पूरो भरोसो भी है कै ओ राजपूत रो खून है । अर जे राजपूत रा खून नी भी हुवै तो ओ मिनख रो तो खून है जिण नै आप अमेज्यो है ।

अब तक तो ऐडी बाता नारी दादी कनै सू कहाण्या रै रूप मे सुणता आया हा । पण आज सैमुख म्हारै ई घर मे म्हानै देखणनै मिळी है ।

जे आ लडकी काल-कदास नै बडी हुयगी अर इण रै माईता नै किणी भात ओ बेरो पडग्यो कै आ बा ई छोरी है तो उणा माथै अर उणा जैडै लोग माथै एक सातरो धमड हुवैला जिका बेटी रै जलम माथै खोटो अकुस राखै । जिका बेटी नै कुवारी थका परायो धन समझ र अणकूत खोरसो करावै । अर परणीज्या पछै सासरला री गुलामी भोगणनै सूप देवै । इण भात रा लोग आपणै समाज आपणै गावा अर आपणै देस मे अजू ताई घणा ई है । अठिनै महानगरा नै देखो जठै पडी तिरसी लडक्या है । उणा नै हर तरा री छूट है । आजादी है ।

इतरै मे ठाकर मुळक र बोल्यो 'बनजी ऐडी छूट अर ऐडी आजादी किण काम री जिण सू तुगाई जात री सील अर मरजादा ताज अर सरम इज्जत अर अबरू आधी उपाड़ी आधी ढक्योडी रैवै । रिस्ता-नाता अर ऊमर सगळा नै ताक

माथे राख र लुगाई नै कारी भोग री धीज मानणनै लाग जावै । कदैई उण री मजबूरी मू ता कदैई मरद आपरै जोर सू उण सू, चावै जिको काम लय लवै । अर मरद हाड्या माथे मास दख र रग्याडा गाभा देख र उण नै भूखै गडक दापी चचेडणन लग जावे । आपणै घरा माय ऐडी वाता नीं चालै सा ।

ए दानू साळो-बैनोई अठिनै ऐडी वाता म लाग्याडा हा तो उठिनै ठकराणी सू ठकराणी रो बटो गोपाळसिंह वाता कर रैयो हो ।

‘मा मा म्हनै जद ओ समचार मिळ्या कै म्हारै बन हुई है तो म्है घणो ई राजी हुयो । अर साच्या कै म्है भी म्हारी बैन नै अठै ई म्हारै सागै पढाऊला । क्यूकै जद म्है दूजै लडका रै सागै उणा री छोटी-छोटी बैना नै दखतो तो म्हारा जीव भी घणा ई चाततो कै म्हारै भी बैन हुवै तो किसो क आछो रैवै । पछै म्हनै ठा पड्यो कै म्हारी बैन मरगी । मा सा म्है दो-तीन दिना ताई रोटी नीं खाई अर म्है रोय-रोय र म्हारा बुरा हाल कर लिया । फेर मामो सा म्हनै बुरी तरिया सू धमकाया अर रोटी खवाई । इतरो कैय र गपाळ उण छारी नै आपरै हाथा मे लेय र उण रा लाड करणनै लाग्यो ।

गोपाळ री ऐडी वाता सुण र ठकराणी री आख्या पाणी सू भरीजगी । गोपाळ रो ठकराणी अणकूत लाड करता थका उण रै गाला माथे हाथ फेर र बोली ‘हा बेटा बैन रै बारै मे ऐडी वाता सुण र जे तने दुख नीं हुवतो ता किण नै हुवतो ? पण बेटा वात आ ही कै आपणी आ बाई इतरी बीमार हुयगी ही कै पूरै गाव मे याई सा मरग्या बाईसा मरग्या री बात पैलगी ही । पछ हीरावाई जिका ऐ म्हारै सागै आया है ऐ कोई ऐडो झाडो-झपटो दियो कै आपणा बाई सा पूठा आयग्या ।

‘तो मा सा झाडै-झपटै सू मरयोडो आदमी पूठो जी जावै है काई ? गोपाळ रो ऐडो भोळो सवाल ठकराणी नै ठेठ ताई झणोड्यो ।

ठकराणी मन म पछताई कै गोपाळ नै झाडै-झपटै री बात कैय र माडो वाम कर्या है । अर वा आपरी बात नै फोरी नीं बेटा झाडा-झपटा सू मरयोडो आदमी नीं जीवै । अर नीं इण सू कीं हुवै । म्हारो मतलब ओ है कै आपणी याई मर्या बोनी हा । कीं ताळ सातर मूछित हुयग्या हा । पछै हीरावाई इण नै उधळ-पुधळ कर र इण माय प्राण पूठा वपराय दिया । ठकराणी री आ बात गोपाळ रै गळै उतरगी । पण ठकराणी रो जीव उधळ-पुधळ हुवणनै लाग्यो कै इण भोळै-भाळै टापर नै जे सगळी बात साच बता देऊली तो नीं जाणै इण रै काचै हिवडै माथे काई बुरा असर पडैला ? अबै ठकराणी गोपाळ नै इण छोरी रै बारै मे कदैई कीं नीं बतावणै री मन माय पक्की धार ली ।

गोपाळ बाई रा लाड करता-करतो पूज्या 'मा सा अवे तो आप इण न म्हारै सागै ई पढावला नी ?'

ठकराणी उधळा दिया 'हा बेटा बाई थोडी-सी वडी हुया पछे आप दोनू बैन-भाई अठै ईज पढोला ।

इतरै मे हीराबाई न्हाय-धाय र ठकराणी अर गापाळ कन आई । ठकराणी गोपाळ नै बताया 'गोपाळ ऐ हीराबाई है । ए थारै नानरै री है । बडी स्याणी अर हिम्मतआळी तुगाई है । अब ऐ म्हारै सागै रैवला अर थारी बैन री सार-सभाळ करैला ।

गोपाळ हीराबाई नै पावाघोक कैयो । हीराबाई गापाळ रा लाड करयो अर आसीस दीवी । इण टैम ई ठाकर अर बनेसिह भी उठै ई आयग्या । बनेसिह आपरी भाणनी नै गोदया माय लेप र लाड करणनै लाग्यो । गोपाळ बिचाळै ई बाल्यो 'मामा सा ए हीराबाई ता आप रै गाव रा ई है ।

बनेसिह हीराबाई नै की पृछणआळो ई हो । पण ठाकर बनेसिह कानी आँख मार दी । बनेसिह उणा रै इसारै नै समझग्यो ।

नौकर आयो अर सगळा नै चाय-पाणी अर नास्तै रो कैयो 'साब नास्तो त्यार है । सगळा नास्तो-पाणी करयो । पछै जीम-जूठ र दुपारी मे सगळा नै बनजी आपरी कार मे घुमावणनै लेघग्यो । आवती बळा बनजी दो हजार-पदरैसौ रा रमतिया हींडो अर गाभा-तत्ता मोल लेप र आयो ।

दो-तीन दिना ताई ठाकर मुम्बई मे रैया । पछै सगळा नै मुम्बई छाट र आप आपरै गाव कानी बहीर हुपग्यो । पण उण सू पैती जद ठाकर बनेसिह सू काराबार री बात-चीत कर रैयो हो उण टैम बनेसिह ठाकर नै कैयो 'जीजे सा अवे ऊठगाडा रो टैम गया अवे आप खातर म्हें एक-दो बरस मे एक बढिया-भी तीप भेजू हूँ । इण सू ठिकानै री स्थान बघसी अर आप रो तोगा म रतवा रैसी ।

ग्यारह

आठ दिना सू ठाकर आपरै गाव मे पूठो आयो। धनजी नै गाव-राव रा हालचाल पूछ्यो। धनजी बतायो 'गाव मे विणी तरै री की बातचीत कोनी। हा गाव रै लोगा नै मा सा रै बारै मे घणी चिता हुई ही। धनजी री बात सुण र ठाकर रो जीव जम्यो।

ठाकर नै गाव मे आयो सुण र लोग-बाग ठाकर नै समाचार पूछण खातर गढ मे आवणनै लाग्या। ठाकर लोगा नै उयळो देवतो के 'ठकराणी सा री स्हेर रै अस्पताळ मे पार नीं पडी तो उठै रै डाक्टरा रै कैवणै सू, ठकराणी सा नै मुम्बई लेय र जावणो पड़्यो। मुम्बई मे ठकराणी सा रा भाई बनेसिंह रैवै है। अर उठै ई आपणो गोपालसिंह पढै है। सो ठकराणी सा नै ईलाज सारू चार-छव मईना लागसी। ईलाज सारू उठै ई छाड आयो। अबै चार-छव मईना री बात सुण र गाव रै लोगा मे चिता हुई के ठकराणी नै स्यात कीं घणी अबखाई है।

अबै ठाकर रो जीव बिलमावण खातर गाव रा दो-चार आदमी रोज गढ माय हयाया करणनै आवण लाग्या। गढ री मोटोडी तिवारी री चौकी माथे रोज ढोलिया ढालीजै। तम्बाखू रो भरयोड़ो गट्टो राखीजै। चिलमा होका पीवीजै अर आपस म भोकळी गप-सप हुवै।

गाव रो सेठ दुलीचंद गाव मे ई रैवै। उण रो बिणज-ब्यौपार अठै रै स्हेरा माय अर कळकत्तै-असम कानी भी है। उण रा टाबर घ-घे नै सभाळै। सेठ दुलीचंद दानी धीरै अर स्याणै मिनखा री गिणती माय गिणीजै। सेठ दुलीचंद गाव रै गरीब-गुरबा नै निकमाळै री टैम सामरो देवै। खेती करावै। आपरै व्यवहार बातचीत अर लेण-देण सू गाव रै लोगा माथे देवता दाई पूजीजै।

गाव मे एक-दो बार जद काळ पड्यो तो सेठ दुलीचंद गाया भैस्या अर दूजै पसुधन खातर घास चारै पाणी रो सरजाम करयो हो। बो मीठै पाणी रो कूओ

भी खुदवा दियो। स्कूल खातर छोटे-सो भवन बणावाय दियो जठे पाचवीं ताई री पगई हुवै। इण बार सेठ स्कूल रो आठवीं ताई रो भवन बणावण री अर अबे गाव म एक छोटी-मोटी डिस्पेसरी रो भवन बणावण री मन माय तेवड राखी ही।

सेठ दुलीचन्द रा ऐडा दान-पुन रा काम लोगा रै मन माय ऐडी भावना नै बणाय राखी ही कै बाणियो लोगा रा खून घूसणआळो ई नी हुवै है बा लोगा नै औडी रै बगत सायरो पूगावणआळो अर लोगा नै बणावणै म उण रो घणो लूठो हाथ हुवै है। गाव मे इण गुणा सू पूजीजता सेठ दुलीचन्द आपरै गाव रै ठाकर सुल्तानसिंह रा खास भगत अर ठाकर री इज्जत सगळा सू बेसी करै। ठाकर भी उण रो मान-सनमान आव-आदर इधको करै।

सेठ दुलीचन्द अर ठाकर रै एक हुवणै रै लारै घणो मोटो कारण ओ हो कै सेठ रै बाप नै ठाकर रो बाप इण गाव म ल्यायो हो अर उण री हरेक बात सू मदद करी ही। इण गाव मे आया पछै सेठ दुलीचन्द रै बाप रा दिन ऐडा फिर्या कै सठ रै घरै लिछमी औड दिया पूठी आवणनै लागी।

अबै इण अबलाई री बेळा माय सेठ ठाकर कनै बैठयो दिन-दिन भर गप-सप मारै।

ठाकर अर गाव रै लोगा बिचाळै हथाया तो पैली भी हुवती री पण आजकाळै ठाकर आपरी बातचीत म बेटी रै घर माय हुवणै माथै कोई न कोई बात लोगा रै सामीं रोज करणनै लाग्यो।

एक दिन ठाकर अर सेठ दुलीचन्द अर गाव रा चार-पाच ठावा-चावा लोग गढ म बैठया हा। उणा रै बिचाळै बातचीत चाली कै घर माय बेटी हुवणी चाईजै। सेठ कैयो 'ठाकरा आपणै सास्त्रा माय अर दुनिया रै सगळै घरमा माय बेटी री महिमा बेटी रो मान अर बेटी री माया नै घणी मोटी मानी है। पण आजकाळै आपणै अठै बेटी रो हुवणो एक पाप हुवतो जाय रैयो है। क्यूकै दायजै री भोभर इण भात फैलगी है जिकी मे बेटी रै माईता रा पाग किणी न किणी भात सू बळ्या ई सरै है। इण कारण तो आज बेट्या कठैई जैर खाय र मरै है तो कठैई बै बळीतै रै भेळी बळै है।

सेठ आपरी बात नै आगै वधावता धका कैयो 'ठाकर सा पैली तो राजपूता माय टीको देरण री रीत हुया करती ही। जितरो बडो ठिकाणो हुवतो उतरो ई बडो टीको हुया करतो हो। उतरो ई उण रो मान-सनमान हुया करतो हो। अैडी रीत आप लोगा माय ई चाल्योडी ही। पण आजकाळै आ टीकै री रीत जात-जात मे घाल पडी। जिकै सू इण रीत रो ऐणे हाल हुयो है कै भलाई छेरो तीन कोडी रो भी

नीं हुवै पण उण रै माईता नै टीको भावै है। पछै बेटी रा याप यापडो काई करै ? क्यूकै घटी नै बो ऊमर भर आपरै घरै तो राख कोनी सकै ? उण नै तो आपरा सौ मरणा मर र टीकै रो सरजाम करणो ई पडै। दूजी बात आ है कै आज रै छारा सू कमाई-कजाई तो हुवै कोनी पछै बै टीगर अर उणा रा माईत बीनणी रै पी रै सू धन चावै। जे बीनणी रै माईता कनै की नीं हुवै तो सासरला का तो उण नै बाळ र का उण नै मैणा सू अघमरी कर र आपरै काळजै री भाभर नै बुझावै।

ठाकर रै सेठ री याता गळै उतर रैयी ही। बा मन माय सोच रैयो हो कै म्है तो कई पीढ्या सू ई इण रो सुवाद नीं चाल्यो है। पण अबकै उछाळभाठो सिर माथै लियो है। जिको देखा हा काई हुवै अर वाई नीं हुवै ?

ठाकर बोल्यो 'सेठा आप रो कैवणो तो साव साचो है। पण अबै इण रो कोई सातरा उपाय कठै मिळै ?

रैवतो चौधरी बोल्यो 'ठाकरा आप नै इण रो उपाय दूढणै री काई दरकार ? आप रो तो इण जैर सू पीढ्या ताई लारो छूटचोडो है। पण भला मिनख दूसरा री अबखाई नै आपरी अबखाई मान र ऐडी चिंता करचा करै है।

इतरै मे रामूडो नाई उठै आयग्यो। रामा-सामा करचा अर बैठग्यो।

ठाकर रैवतै री बात रो उथळो देवतो बोल्यो 'चौधरीजी आपरै नाक री माखी तो सगळा ई उडावै है। पण आजकालै दायजैआळी सरपणी तो ठौड-ठौड बटका बोढणनै लागी। पछै म्हारी ठकराणी तो अबकै म्हारै साळै री बेटी नै बेटी दायी बडी कर र ब्याहणै री धार-विचार राखी है। क्यूकै उण नै बेटी री चावना घणी है। हा की थोडी-घणी म्हारै मन माय भी बेटी री चावना बणी रैवै है।

रामूडो बैठ्यो बाता सुण रैयो हो। बो एक बार तो उचक्यो कै बो पूछै कै ठाकरा आप जिण दिन सेर जाय रैया हा उण दिन उण नै किणी छोटै टाबर रै कूवणै री आवाज सुणाई पडी ही या टाबर री आवाज आप रै गाडै माय कीकर ही ? पण उण री हिम्मत नीं हुई अर बो चुपचाप ई बैठ्यो रैयो।

इण भात री बाता ठाकर रै गढ माय रोज हुवती। अर जोग-सजोग सू रामूडो नाई उठै उण दिन आय ज्यावतो जिण दिन ऐडी बाता हुवती ही। रामूडै रै बार-बार ठाकर नै गाडै माय रोवतै टाबर रै बारै में पूछण री मन मे आवती पण नीं जाणै उण सू क्यू नीं पूछीजतो हो ?

ऐडी बाता-चीता माय चार-छव मईना बीतग्या। पण ठाकर का धनजी रै

समी उ दइ रा का उण छोरी रो री जिजर कदैई नी अये । अत्रे ठाकर नै पुत्ता भरेस होय्या कै तरकीब पर पड़गी ।

ठकराणी हीराबाई अर बाई लाडकवर छत्र मर्ता सू पूठा अपरै गत्र म अया । गत्र री तुगाया ठकराणी सू मिलणी अई । ठकराणी री गोदया माय पूता रा सो भारा गुलब री पती रो-सो गारो निछार रग अर चाद रै टुबडै दायी रूप री निघान छत्र मर्ता री उण छोरी नै ठकराणी रो धाबो घूघता देल र तुगाया पितवया सी हुयाडी आपस म बाता-घीता करणनै लागी ।

तुगाया म एडी बत्ता भी हुय रैमी ही कै ठकराणी तो खुद ई रग-रूप अर गभा-तता सू घणी पूठरी हुय र अई है । अर ह्य रै सागैआळी तुगाई स्यात कोई बरै सू आयाडी लागै है । पण ठकराणी रै हाचळा सू लाग्योडी आ छोरी ठकराणी रै कनै किण री है ? ऐडी बाता जद ठकराणी रै वानां ताइ पूगी तो वा उणा नै बनयो कै हीराबाई म्हारै पी रै सू आयोड़ा है । अर म्हारी गोदया री छोरी म्हारै भाई री बेटी है जिण रै बेतै री छोरया हुई ही । उणा माय सू एक नै म्हे पाळण अर म्हारी बेटी वणावण नै लेयती ।

पण गाव-राव रै लोगा माय ठाकर री बेटी एव आडी (पहेली) वणगी । लोगा माय ऐडी गुण-तुण हुवती कै ठाकर री इण छोरी रै बारै मे तो दाळ मे की काळो है । अर टैम-वेटैम ऐडी बाता हुवती रैवती ।

एक दिन हीराबाई अर धनजी किणी वाम सू, सेठ दुलीचंदजी री हवेली जाय रैया हा । उणा नै गलै मे बो आदमी मिळ्यो जिको हमीदा नै ठाकर रो गढ बत्ताया हो । उण री निजर जद चाणचकी हमीदा काणी गई तो उण नै लखायो कै बो इण तुगाई नै कठैई देली है । पछै उण नै याद आइ कै आ तुगाई तो स्यात बा ईज है जिकी आज सू चार-छत्र मर्ता पैली ठाकर रो गढ पूछ्यो हो अर तू इण नै बत्तायो हो । पण उण तुगाई रै तो सूथण पैस्थोडी ही । अर बा तो स्यात कोई मुसळमानणी सी लागै ही । उण रै कनै तो स्यात कोई टाबर भी हुवतो हा । पछै बो सोच्यो कै स्यात उण तुगाई सू इण रो नाक-नक्सो मिळतो हुवैता । फर बो साच्यो कै कदै ई धनजी नै इण वाबत पूछस्या ।

ऐडी बाता माय दिन मर्ना अर बरस बीतणनै लाग्या । अठिनै लाडकवर दूज रै चाद दायी दिन-दूणी रात चौगणी बधणनै लागी ।

बारह

उठीनै होदा गाव मे बरस दो-चारैक तो गाव रै लोगा माय हमीदा दाई नै ढूढ र ल्यावण री चर्चा चाली अर चेस्टा भी करीजी । पण धीरै-धीरै लाग-बाग इण बात नै भूलण नै लाग्या । पण आ बात छोगजी अर लालजी रै बिचाळै काठी झालीज्योडी ही कै उणा नै हमीदा रो बेरो करणो है । बै इण बात नै आपरै मना माय ईज राखी ।

होदा माय तारलै तीन-चार बरसा सू काळ पड रैयो हो । कदैई बायोडै खेता नै खेता री रेत बिना पाणी डकार जावती ही तो कदैई हरै-भरै खेता नै टीडी-फावो चाट ज्यावतो हो । ऐडै काळा सू मारखोडा गाव रा लोग गाव छोडण नै त्यार हुय जावता तो छोगजी अर लालजी उणा खातर राज सू, सेठ-साहूवारा सू मदद दिरावता धका उणा नै गाव मे ई रोकण री चेस्टा करता हा ।

अबवै होदा री रोही मे राम रमणनै लाग रैयो हो । लोग-बाग आपरै खेता नै देस र तारलै काळा नै भूलण री हालत म आयग्या हा । जीवणजी रो पोतो राजूसिंह बारह-तेरह बरसा रो हुय रैयो हो । राखी रो तिवार हो । बैना आप-आपरे भाया रै राखी बाधै ही । अबै राजू की समझदार हुयग्यो हें । उण रै मन मे आई कै बा आपरै पडौस री छोरी केसर कनै सू राखी बधावै । अर बो राखी बधा र जिण वेळा आपरी कोटडी मे गयो तो जीवणजी री निजर उण रै हाथा माधै पडी । जीवणजी काठो रीस मे भरीजग्यो । अर बो आपरै पोतै नै तकडी जूता अर धापा-मुक्का सू कूट-कूटर उण रो मछी-मास कर दियो । राजू आपरै दादो सा री इण मार रो मतलब नी समज्यो । बस बो तो ठैर-ठैर र आ ईज सोच रैयो हो कै जिको दादा सा उण रै सास माथै आपरा प्राण देवै वो ईज दादो सा हया-दया बिना उण नै इतरो जोर सू क्यू मारयो है ? राजू रै रोबणै म एक अणवैयो दरद तखावै हो । वो सुबज्या चण्योडो हुसक्या भरतो आपरी दादी पाना कनै गयो । दादी पाना

आपरे पतै री एडी दसा देन र उण नै पूछयो अरे राजू काई बत है ? बत ता बत ? तनै कुण मारयो घेटा ? पाना पिता म भरीज्योडी राजू नै बार बार पूछ रैयी ही । पण राजू रा आसू धम नी रैया हा । पछै पाना उण नै आपरी छाती नू घिपा र बार-बार लाड करणनै लागी ।

पण राजू री सिमक्या ता राजू री छाती म नाजडे ३ कोनी ही । पछै यो दुसक्या भरता-भरतो बोल्यो 'म्हने जी सा मारयो कै तू आ राखी हथ रै विण सू बधाई अर क्यू बधाई ? म्हारे हाथ सू राखी नै तोउ र जी सा आपरे पण सू मसळ काडी । अर जी सा कैयो जे भळै कदैई ऊमर म भी पिणी सू राखी बधजाइ तो धारी ज्ञान लेय लेवूला । इतरो कैय र राजू पूठो ई दुसक्या भर-भर रोवणनै लाग्या ।

पाना उण रो अवकै बेसी लाड करया अर उण नै युचकारयो । पछै कैया म्हारे राजकुमार रै म्है राखी बाधूली । पाना उण नै भुळावती धकी आगे कैयो म्हारे चाद रै टुकडे खातर म्है स्हेर सू पूठरी-सी राखी मगा र राखी बाधूली ।

राजू आपरी दादी पाना सू सवाल करणनै लाग्यो 'मा सा केसर बाई सू राखी बधवाय र म्है आछे काम नी करयो काई ? जद म्हारे बैन नी है तो म्है उण सू राखी बधवायली इण म बुरी बात काई है ?

भाळै राजू रो ओ सवाल पाना नै ठेठ ताई झकझोरयो । पाना सोच्यो अत्रै राजू नै काई उचळो देवू ? पछै इण नै जे सगळी बात बताय देवूली तो नी जाणै इण माये काई असर हुवैला ? पाना बात नै गिटणै री चेस्टा करी । पण राजू रो हठ तो बालहठ हो । छकड पाना नै राजू रै सामी झुकणो ईज पड्यो अर उण नै आपरे घराणै री रीतिनीति री विगत बतावणी पडी बिटा धारै सागे जलम्योडी धारी एक बैन ही जिकी नै हमीदा दाई धारै जी सा रै डर सू लेय र अठै सू कठैई निकळी ही । जिकी अजू ताई पूठी नी बावडी है । स्यात बै दोनू कठैई मर खपागी हुवैला । धारै दादे नै इण बात रो ठा नी हैं । कै दाई हमीदा अठै सू इण घराणै री छोरी नै जीवती लेय र हाठगी है । धारो दादो उण दाई नै घणी ई ढूढी । पण उण री पार नी पडी । पाना आपबीती अर आपरे घराणै री विगत बताती-बताती गळगळी हुयगी अर आपरी गीती आख्या नै पूछणनै लागी ।

भोळै-भाळै राजू नै आपरे घराणै री विगत अर रीति-नीति रो जद बरो लाग्यो तो वो भाठै दाई होयग्यो । वो सूनो हुयोडो आपरे जीवणै पण र पजे माधे जलम सू बण्याडे पान रै पतै जैडे लसणियै नै मसळतो-मसळतो कद सोयग्यो उण नै की ठा नी पडी । पाना आपरे काम मे लागगी ।

राजू नै सूत्यू-सूत्यू नै सुपनो आयो कै उण जितरी उण जैडी सकल री एक

छारी उण र राखी बाधणा चाव है। पण बा दादें री मार र डर सू उण सू राखी नी पधवा रयो है। बा चमक अर चमकण सू उण री नीद टूट जावै।

पछ बो आपरी दादी न सुपना सुणावता धका पूछयो कै 'मा सा आ छोरी कठई म्हारी बन तो नी ह ? जिकी स्यात कठ ई जीवती हुवेला। अर उण रा मन म्हार राखी बाधणो चाव है ?

पाना उण रो सुपनो सुण र कैयो 'बटा ऐडै नीद रै जजाळा माथै भरोसो नी करणो चईजै पछै बा दाई अर धारी बैन ज कठई जीवती हुवती ता उणा नै सगळो गाव तीन-चार वरसा ताई घणो ई दूढ्या अर वं कठई नी लाधी। छोगजी अर धारा दादोसा तो उणा नै दूढण खातर रात-दिन एक कर दिया हा। नी जाणै बा दाइ उण छोरी नै लय र किण बिल माय जाय'र बडगी ही कै उण रो की ठा ई नी पडयो। छकड सगळा आ साच र ठडा हुयग्या के बा कठई मरगी हुवैला अर उण रा हाड-मास गिरझडा का गडकडा ग्यायग्या हुवैला।

पण राजू रा मन पाना री इण बात नै नी मान रैयो हो। अबै बो रोज आपरी दादी पाना नै कैवै कै नी दादी म्हारी बैन ता कठई जीवै है। अर म्हे उण रो बेरा कस्ता ।

एक दिन जीवणजी इण दादी-पोतै री ऐडी बाता लुक र छानै सू सुणली। दादी-पोतै नै रोज आ ईज कैवती कै नी बेटा बै कठई मर-खपगी। अर पोतो कैवतो नी मा सा बै कठई जीवै है ।

जीवणजी जद उण दोनू दादी-पोतै री ऐडी बाता सुणी तो उण नै लसामो जाणै उण री एडी सू चोटी ताई कोई लापो लगा दियो है। अर बो धू-धू कर र जीवता ई बळ रैयो है।

एक दिन राजू म्हेत गयाडो हो। जीवणजी मौको देस र पाना कनै आयो अर पूछयो अरे ससमरोवणी राड तू प्तरो बडो जुलम कर र माखी दायी मसळ र भाठे दायी गिटगी । अरे राड आ तो पन्की बात है कै बै दोनू अबै ताई कठई मर-खपगी हुवैला। अर जे बै कठई जीवती हुवती तो म्हेँ उणा नै बिन माय सू काढ ल्यावता पण तू म्हनै क्यू नी बताया ? धिरकार है धारै घराणै नै अर धूड है धारै माइता रै माजनै मे जिको तनै म्हारै लारै लगाई अर तू राड बुढापै म म्हारै घर री देन नै ताड दी। जे बा छारी कठई जीवती हुवैला तो राड म्हारी तो सात पीढ्या इ डूत्र जावैली अर म्हेँ ता जीवता ई मरग्यो । जीवणजी पछतावै म गिलै छणै दायी घुसणनै लाया।

पाना जीवणजी नै कैयो 'जे आप नै आ पन्का भरोसा है कै बै कठई मरगी

हुवैल ता अथै चुप वर र धठै म इ सार ह । अर ज अप राजू नै इण वार म
तग करया ता अ सूतडा भी हय सू निबळ जायला अर अपा इ नी आ धरती
रैवैती उण टैम ताई अपण मसाण धुलैला ।

पाना री इग घमकी सू र्जवणजी डरया । कपूजै वा राजू री साम सास
मथै अपग प्रण निछावर वरता हा । उण नै राजू म आपरो वस अर तावगो दीलै
हो । अर वा राजू नै उण दिन पछै वी नी कैयो ।

इग भात दिन मइना अर वरस बीतणनै लग्या । पण राजू रै मन माय एक
ई बत लगयेडी ही कै म्हारी वैन जीवै ह उण नै दूदू तो वठै दूदू ?

तेरह

अउने नेणाऊ गाव म सावणिये री तीज रा तिवार हा। मखमल दायी कवळी हरी हरी घास सुली अर सात्ती ठौडा माथे पसरवोडी ही। खेता मे हरियाळी ही। दो-दो ढाई-ढाई बिलात उग्योडो काचो-करस धान हो। गाव अर रोही रै रुखा माथे छायोडी हरियाळी लागा रै मना माय एक अणूतो हरस जगावै ही। अर उणा रै मन नै लुभा-लुभा र जावै ही।

गाव रै गौरवै जठै गोगोजी भैरुजी भेमियोजी रामदेवजी जैडै देवतावा रा येजड्या रै नीचै छोटै-छोटै कचवै चबूतरा माथे कचवी ईटा रा छोटा-छोटा धान बण्याडा हा उणा सू की अळघा पण निरवाळी ठौड माथे नीम रै एक जूनै पेड रै डाळै सू, बाइ लाडकवर खातर ठाकर कानी सू हीडा लगायाडा हा।

उण दिन मनभौवणो समो हो। आभै मे सावण रै बादळा रा तोर जावै हा अर जावै हा। शीणै-शीणै बापरियै रै सागै ऐडा बादळ, आपरी फुवारा सू, हीडो हीडती छोरथा सागै जाणै अचपळया कर रैया हा।

सुरग सू उतरवोडी परी-सी रूप री निघान गुणा री कुज रग री राजा नाक नक्स री बणगत नै वेमाता जाणै बैलै बगत म बैठ र घडी हुवै अर गुलाब रै फूल दायी दीखण म कवळी बाई लाडकवर आपरो सोळवो सावण पूरो कर चुकी ही। बा आपरी महल्या रै सागै हीडो हीड रैयी ही। हीडो हीडती छोरथा कदैई आपस मे खिल-खिल हनै ही तो कदैई बै एक-दूजी रै गिनगिल्या करै ही।

एडे मौक माथे पडोसी गात्र रै ठाकर रो बेटो विजयसिंह छडछडीनै डील रो तीसै नाक-नक्स रो गौरै निछौर रग रो हळकी-हळकी मूछा रो कद रो पूरो चैरै सू हसमुख घोडै पर चढवोडो उणा रै सामी इण भात आय र खडधे हुयग्यो जाणै बादळा री ओट सू चाद निकळामो हो।

लाडकवर अर विजयसिंह री एक-दूजै सू निजरा भिळी। पलक झपकतै ई

छिण माय एक-दूजै नै इण भात लखायो जाणै दोनू ई एक-दूजै रै हेत रा तिस्सा है। लाडकवर बोली आप कुण हो ? अर आप अठ किया आया ? आप नै इण बात रा ध्यान नी है कै सावण रै महीनै मे जठ छार्या हींडो हींडे उठै किणी मरद नै नी आवणा चाईजै ।'

विजयसिंह चुपचाप खड्यो हो। वो लाडकवर रै रूप नै आपरी आख्या सू, आपरै काळजै माय उतार रैया हो।

इतरै म लाडो री एक सहेली बाली अरे आप गूगा हो का बाळा ? काई देखा हो फाड-फाड डोळा ? अबै अठै सू पधारो नी तो मार-मार । दूजी सगळी सहेल्या खिल-खिल हसणनै लागी।

पण विजयसिंह उणी मुद्रा माय चुपचाप खड्यो लाजो रै रूप नै निरख रैया हो। उण नै लखायो जाणै उण माथै जादू हुयग्यो है।

लाडो खिल-खिल हसती छोट्या नै चुप राखती धकी कैयो हेमली। इण भात कोई गेले चालतो बटाऊ जे भूल र अठै आयग्यो है तो उण री हसी नी उडावणी चाईजै। पछै लाडो उण रै घोडै री लगाम पकड र बोली 'इण भात लात मारणी चाईजै । अर लाडो विजयसिंह रै घोडै रै ऐडी लात मारी जिण सू घाडो इतरै जोर सू भाग्यो वै विजयसिंह घोडै सू हेठै पडतो-पडतो बच्यो। उण रो घोडो जार सू भागतो जाय रैया हो अठिनै छोट्या खिल-खिल हस रैया ही। विजयसिंह मुड-मुड छोट्या कानी देख रैया हो।

सेल-कूद र लाडो अर उण री सहेल्या आप-आपरै घरै आयगी। अबै लाजो रै ठैर-ठैर घुडसवार री सूरत मूढै सामी आवणनै लागी। उण सू रात निकळणी ओखी हुयगी। उण नै लाग्यो वो घुडसवार उण रै काळजै अर हिवडै मे ई नी समायो है बल्कि उण रै रू-रू मे समायग्या है। बा आपरै बिछावणे मे पसवाजा माथै पसवाडा फोरण नै लागी। उण री हालत पाणी सू निकाळचोडी मछली दापीं हुय रैया ही। बा जठिनै देखै बठिनै ई उण नै वो घुडसवार मुळकतो दीखै। लाडो री ऐडी हालत देख र उण री मा पूछ्यो 'काई बात है बेटा आज धारो जीव-सौरो कोनी काई ? ठकराणी उण नै आपरै ढालिये माथै सागै सुलावती छाती सू चिपावती बोली 'म्हारी लाडकवर नै किणी री निजर लागी काई ? अबै म्है इण नै हींडो हींडणनै नी जावण देउली।

आपरी मा री ऐडी बात सुण र लाजो झिझक र बोली 'नी मा सा म्है हींडो हींडण नै तो जाऊली। म्हनै ब्योत आछो लागै है। म्हनै नीद इण कारण सू ई नी आय रैया है कै कद दिन ऊगै अर कद म्है हींडो हींडणनै जाऊ ?

ठकराणी उण नै इण भात थपथपावणने लागी जाणे छोटै टापर नै थपथपाया करै है अर बोली अच्छा अच्छा अबै तू थोडी-सी नींद लेयलै ।’

पण नींद किण नै आवै ही । बा आपरी मा ठकराणी रै सागै आख मीच्याडी सूती रयी अर उण घुडसवार रै सागै मन रे मनसूबा माय खेलती रैयी ।

उठी ने घुडसवार विजयसिंह आपी रात आप्या माय सू जागतो काढ रैयो हो । बो सोच रैयो हो के कद तो दिा निकळै ? अर कद बो उण गाव री हींडो हींडती उण छोरी नै फेरु देखै ? जिकी उण रा काळजो काढ र लेयगी ।

लाडो बाप री लाडोसर ही । बाप ठाकर सुल्तानसिंह लाडो नै घुडसवारी ऊठ सवारी अर बढूक चलावणी आछी तरया सू सितायदी ही । घर मे बरस डढैक पैली साळै बनेसिंह री भेज्योडी जीप नै चलावणे जैडे करतवा नै भी बा इतरै सातरै ढग सू सीख लिया हा के बा आछै-आछै जवाना रा छक्का छुडाय देवती ही । निसापैवाजी मे तो लाडो रो निसाणो अचूक हो ।

लाडो रा ऐडा करतब उण री अल्हड जवानी हाथ काळजै घालै जैडो रूप अर बैवती नदी रै चचळ जळ दायी उण री चचळाटी माथै आयै गाव अर असवाडै-पमवाडै रै गावा माय रोज चरचा हुवती ही । लाडो री वाता नै सुण-सुण लाग आप-आपरै मूढा माय आगळी घाल लेवता हा ।

विजयसिंह रा गाव लाडो रै गाव सू पाच-सातैक कोस दूर हो । इण दोनू गावा रै बिचाळै रेत रा धोरा पसरयोडा हा । अर कठैई-कठैई खेजड्या ही । विजयसिंह रै गाव म भी लाडो री घणी चरचा ही । पण विजयसिंह इण रै बाबत की नीं जाणता हो । क्यूके वो स्हैर मे पढतो-पढतो फौज री नौकरी मे चलयो गयो हा । उठै किणी बडै ओहदै माथै हो । अबकै कई बरसा पछै वो आपरै माईता सू मितणनै छुट्टी आयोडो हो । चौमासै रो बगत हो अर उण री की भैंस्या-गाया तीतो चरती-चरती कठीरै ई निकळगी ही । उणा नै जोवता-जोवतो विजयसिंह उण दिन हींडो हींडती नैणाऊ गाव री उण छोरया रै बिचाळै चलयो गयो हो जठै बो आपरो दिल लाडो नै देय बैठयो हो ।

विजयसिंह आ भी नीं जाणतो हो के ठाकर सुल्तानसिंह रो ठिकाणो अर घराणो विजयसिंह रै घराणै सू ऊचो है । लाडो नै भी घर-घराणै री ऐडी जाण-चीण नीं ही । उण दोनुवा म हेत-प्यार हुवणो हो जिको उणा री पैली मुलाकात माय ई हुय्या हो ।

अबै लाडो दूनै दिन हींडो हींडणनै आई अर उण भात ई विजयसिंह भी उठै आयग्यो । दोना नै एक दूसर रै वारै म जाणकारी हुई । अर उणा रो इण भात हींडै

र मिम रांन मिलणा सरू हुयग्यो । पण हेत री सुगध तो फेल्या बिा नी रवे । धीरे धीरे आ बात सगळै गाव मे अर गढ ताई पूगणी । ठाकर सुल्तानसिह लाडो माथे गळ सू वारै जावणै री रोक लगाय दी ।

चैत रा मनीनो अर गणगौर रो मेळो हा । सेठ दुलीचंद कानी सू इण माथे सरनाम हुवता रैयो है । इण बार भी उण कानी सू सागीडो सरजाम हा । नैणाऊ गाव रै गणगौर मेळै माय असवाडै-पसवाडै रै गावा रा लोग आवे । अर उठै घुड दाड ऊठ-दौड कुस्त्या कबड्डी जंडै खेला माय लोग आप आपरा करतब दिसावै । सेठ दुलीचंद कानी सू जीतणआळै नै सातरा इनाम दिरीजै ।

इण बार मेळो देखण सातर ठाकर रो बेटो गोपाळसिह भी मुम्बई सू आयाडो हो । इण मेळै माय विजयसिह भी आयो हो ।

ठाकर लाडो नै मेळै मे जावण खातर मना करदी तो गोपाळ आपरै बाप नै कैयो 'जी सा म्है इतरै बरमा सू मेळो देखणनै अर म्हारी बैन री बहादुरी देखणनै आयो हूँ । इण खातर म्है उठै सू घुडसवारी ऊठसवारी अर निसाणैबाजी री बेळा पैरण रा खास कपडा लाडो खातर लेय र आयो हूँ । अर आप इण ने मेळै माय जावण खातर मना कर रैया हो ? नी जी सा म्है म्हारी बैन नै मेळै माय सांगै लेय र जावूला । उठै इण रा करतब देखूला । पछै इण री सोभा तो घणी-घणी दूर ताई हुप रैयी है । लोग आ सोचैला कै अबकै लाडकेंवर रो भाई मुम्बई सू आयोडो है । बो आपरी बैन नै ई सांगै नी ल्यायो है । आप तो जाणो हो कै म्हे तो मुम्बई रा लोग हों । म्हारा तो लडक्या खातर खुला विचार है । बो लाड मे ईतरयोडै टावर दायी आपरी बात कैयी ।

गोपाळसिह नै ठाकर आप सू प्तरि खुली बात करता देख र करडी निजरा सू कैयो 'कवर सा आप आपरै खुलै विचारा नै अर आपरी मुम्बई नै आप ताई रागो । म्हारै अठै आवा उण टैम इण विचारा नै आप भेळा कर र आपरी गोजी मे घाल लिया करो 'खबरदार है जे म्हारै घर-घराणै री आण विचाळै भळै कदैई की कैयो तो म्हारै सू बुरो नी हुवैला । ठाकर रीस माय खासो ताल हुमग्यो हो ।

गोपाळ भी तो टावर ई हो । बाप रै रस नै समझ र आगै की नी कैयो । पण बो आपरै मन माय आ पक्की धारली कै लाडो जावैली तो ई मेळो देखणनै गऊला नी तो नी जाऊला ।

अबै ठाकराणी अर हीराबाई दोनू इ ठाकर नै मनावणै मे लाग्याडी ही पण ठाकर मान नी रैयो हो । प्तरै मे सेठ दुलीचंद गढ म आयो अर बोल्पो 'ठाकर सा मेळो देखणनै पधारो सा । अबनै आप अर आप रै रणवास खातर म्है सात सरजाम करयो है ।

ठाकर सेठ दुलीचन्द न मना नीं कर सज्यो । पण बो इतरो कैया सठा
आपा तो घाला हा पण ठकराणी सा अर लाडकवर चाल र काई करसी ?

सेठ बोल्यो 'कवर गोपाळसिंह आयोडा है उणा नै ता सागे लैयो ।

ठाकर बोल्यो 'उण नै आप कैयो ता बो स्यात आपणे सागे चालै ।

ठाकर घर री बात नै सेठ सू छिपावण री चस्टा करी । पण सठ णिण टैम
गोपाळसिंह कनै गयो तो बो गळगळा हुय र सेठ नै सगळी बात बतावता थका कैयो
'बाबोसा म्हैं तो म्हारी धन खातर ई मुम्बई सू आयो हूँ अर जी सा इण न मळै
मे जावणे सू मना कर रैया है ।

सठ थोडै कैयोडै म ई सगळी बात समझग्या अर सगळा नै ठडा-मीठा
कर र आपरै सागे लेय र मेळे कानी बहीर हुयग्यो । सगळा ई ठाकर री जीप मे
बैठग्या । टुरती बळा गोपाळ धनजी नै कैया धनजी आप आपणे गळ सू घोडै अर
ऊठ नै ढग सू सजा र दौड री ठोड पूगाला सा ।

लाडो र नीली जीन री पैट ऊपर गैरै लाल रग रा कुडतो आस्या माथै
काळो चस्मा अर खुला केस । ऐडा ई बढिया गाभा गोपाळसिंह रै परणनै हा । इण
दोनू बैन-भाया नै देखणनै सगळो मेळो उणा रै आसै-पासै भेळो हुयग्या ।
असवाडै-पसवाडै रे गावा सू आयोडा लोग सोच रैया हा कै ऐ स्यात बारे सू आयोडा
लोग है ।

ठाकराणी अर हीराबाई रै बिचाळै लाडो बैठी ही । ठाकर अर सेठ बिचाळै
गोपाळसिंह बैठयो हो ।

मेळै मे सागीडी भीड ही । लोग-बाग आप-आपरै ऊठा घोडा नै सजायोडा
दौड खातर त्यार हा । दौड सख हुवणै सू पैली लोगा नै एक जणो जार सू कैयो
कै इण बार तीन-चार साला पछै गाव रै ठाकर सुल्तानसिंह री बेटी लाडकवर
दौड रै मुकबला म भेळी हुवैती ।

अथै विजयसिंह रो हात ऐडो हुय रेयो हो कै उण रो बखाण नीं कियो जा
सकै । बो आपरै घोडै नै लियोडो उण घडी री उडीक मे हो जद बा आपरी लाडो
नै आपरै घोडै माथै करतब दिवावै ।

अठीनै जोग-सजोग सू आपरै दादै जीवणजी सू आलै-छानै राजूसिंह उणी
दिन नैणाऊ गाव मे आपरी बैन नै ढूढतो-ढूढतो पूग जावै है । उण नै आपरो घर
छाडच नै ढाई मईना सू ऊपर हुयग्या हा । गाव रै भोळै-भाळै राजूसिंह खातर ओ
समझणो तो दूर रैया बा एडी कल्पना भी नीं कर सक हा कै उण री बैन इतरै
बडै ठिकाणै म इण भात है । बो ता उण भीड म खडयो हो जिकी ठाकर अर ठाकर
रै परिवार नै देख रैया ही ।

घोड़ी ताळ म दौड सरू हुई। लोग-बाग ठाकर री बेटी रो मुकाबता देवणनै घणाई उतावळा हुय रैया हा। अबै बा घडी भी आई। लाडो किणी ने ई नीतणे नी देय रैयी ही। अर बा सगळै हारणआळै सवारा रै आपरै हाथा सू राखी बाध रैयी ही।

लाग-बाग लाडो री दौड करतब अर रूप-रग नै देख र अपणै आपनै भूल रैया हा। लाडो हर दौड मे जीत रैयी ही। अर हर दौड मे हारणैआळै रै राखी बाध रैयी ही।

राजूसिंह रा मन हुयो कै म्है इण रै सागै दौड अर इण सू राखी बधाऊ। पण म्हारै कनै तो ऊठ ई कोनी। बो एक जणै रै सामी हाथा-जोडी कर र ऊठ माग्यो अर उण री दौड मे सामल हुवणनै त्यार हुयो।

अठीनै गोपाळसिंह मन माय आ सोच रैयो हो कै आज इण भरै मेळै माय जिको म्हारी बैन नै हरा देवैलो म्है उण रै सागै ई म्हारी बैन रो ब्याव करूला जचै बो किणी जात रो हुवै। जे म्हारो बाप इण घात नै नी मानसी तो ई म्है मरजाद अर सगळै बधना नै तोड र एक मिसाल कायम करूला कै आदमी री गात-पात की नी हुय करै है। उण रा गुण अर करतब ऊचा हुवणा चाइजे। गोपाळसिंह इण विचारा माय इब्बोओ हो। अठीनै राजू अर लाडो बिचळै ऊठ री दौड मे अबै ताई हुयोडी सगळी दौडा सू तकडी अर लूठी दौड हुय रैयी ही। लाडो रा रू सू हारणआळी ही पण राजू नै ध्यान आयो कै उण नै इण सू राखी बधावणी है अर बो जाणवूझ र लाडो सू हारग्यो।

अबै लाडो उण रै राखी बाध रैयी ही तो उण रा हाथ धूज रैया हा अर राजू उण रै चैरै सामी देख रैया हो। उण नै लखायो कै इण छोरी नै तो म्है सुपनै मे देखी ही। पण बो इण नै आपरा वैम समझ्यो अर बात आई-गई हुयगी।

अबै घुडदौड मे लाडो रो विजयसिंह सू मुकाबलो हो। विजयसिंह फौजी जवान हो। डील मे घणी पुरतीआळो हो। उछळ-कूद मे उण रा कोई मुकाबलो नी हा। पण घुडदौड म लाडो उण सू कितरा ई गुणा तेज ही। लाडो रो घोडो हवा दाई वैय रैया हो। देखणिया लोग ताळथा री गडगडाट मू लाडो रो हौसलो बधा रैया हा। पण लाडो जाण-बूझ र विजय सू हारगी।

विजय रै गाव रा लोग अर दूजे गावा रा लोग विजय नै काधा माथे उठा लिया अर उण री जय-जयकार करणनै लाग्य।

लाडो हंसतै-गिततै चैरै मू अपरै मा-बाप रै कनै गई। उण रा घरण रूपा। वै लाडो नै अगीत दी। उण रा ताड करये।

ठाकर सठ दुलीचंद न मना नीं कर सन्या । पण बो इतरा कैयो 'सेठ आपा तो चाला हा पण ठकराणी सा अर लाडकवर चाल र काई करसी ?

सेठ बोत्यो 'कवर गापाळसिंह आयोडा ह उणा नै ता सागे लैयो ।

ठाकर बोल्या 'उण नै आप कैयो ता बो स्यात आपणै सागे चालै ।

ठाकर घर री बात नै सेठ सू छिपावण री घस्टा करी । पण सेठ जिण टॅम गोपाळसिंह कनै गयो तो बो गळगळा हुप र सेठ ने सगळी बात वतावता थका कैया 'वाबोसा म्ह तो म्हारी बैन खातर इ मुम्बई सू आयो हूँ अर जी सा इण नै मेळं म जावणै सू मना कर रैया है ।

सठ थोडै कैयाडै म ई सगळी बात समझग्यो अर सगळा नै ठडा-मीठा कर र आपरै सागे लेय र मठै कानी बहीर हुयग्यो । सगळा ई ठाकर री जीप मे बैठग्या । टुरती बळा गोपाळ धनजी नै कयो धनजी आप आपणै गढ सू घोडै अर ऊठ नै ढग सू सजा र दौड री ठौड पूगोला सा ।

लाडो रै नीली जीन री पैट ऊपर गैरै लाल रग रो कुडतो आख्या माथै काळो चस्मो अर खुला केस । एडा ई बढिया गाभा गोपाळसिंह रै परणनै हा । इण दोनू बैन-भाया नै देखणनै सगळो मळो उणा रै आसे-पासे भेळो हुयग्या । असवाड-पसवाडै रै गावा सू आयाडा लोग सोच रैया हा कै रे स्यात बारै सू आयोडा लोग है ।

ठकराणी अर हीराबाई रै बिचाळै लाडो बैठी ही । ठाकर अर सेठ बिचाळै गोपाळसिंह बैठवा हो ।

मेळै म सागीडी भीड ही । लोग-बाग आप-आपरे ऊठा घोडा नै सजायोडा दौड खातर त्यार हा । दौड सरू हुवणै सू पैली लोगा नै एक जणो जोर सू कैयो कै इण बार तीन-चार साला पछै गाव रै ठाकर सुल्तानसिंह री बेटी लाडकवर दौड रै मुकबला म भेळी हुवैली ।

अबै विजयसिंह रो हाल ऐडो हुय रैयो हो कै उण रो बखाण नीं कियो जा सकै । बा आपरै घोडै नै लियोडो उण घडी री उडीक मे हा जद बो आपरी लाडो नै आपरै घोडै माथै करतब दिसावै ।

अठीनै जोग-सजोग सू आपरै दादै जीवणजी सू ओलै-छानै राजूसिंह उणी दिन नैणाऊ गाव म आपरी बैन नै दूढतो-दूढता पूग जावै है । उण नै आपरो घर छोडथै नै ढाई मईना सू ऊपर हुयग्या हा । गाव र भाळै-भाळै राजूसिंह खातर ओ समझणा ता दूर रैया बो एडी कल्पना भी नीं कर सकै हा कै उण री बैन इतरै बडै ठिकाणै म इण भात है । बा तो उण भीड म खड्यो हो जिकी ठाकर अर ठाकर रै परिवार नै दख रैया ही ।

धाड़ी ताल म दाड सरु हुई। लोग-वाग ठाकर री पेटो रा मुकाबला देगनै घणइ उतावळा हुय रैया हा। अबै बा घडी भी आई। ताडो किणी ने इ तौ नी दय रैया ही। अर बा सगळ हारणआळै सवारा रै आपरै हाया सू राखी बघ रैया ही।

ताग-वाग ताडा री दौड वरतव अर रूप-रग नै देख र अपनी आपनै भूल रैया हा। ताडो हर दौड मे जीत रैया ही। अर हर दौड मे हारणैआळै रै राखी बघ रैया ही।

राजूसिह रो मन हुयो कै म्है इण रै सागी दौडू अर इण सू राखी बघाऊ। पा म्हारै कनै ता ऊठ ई वोनी। वो एक जणै रै सामी हाया-जोडी कर र ऊठ म्हाणे अर उण री दौड मे सामल हुवणनै त्यार हुयो।

अठीनै गोपाळसिह मन माय आ सोच रैयो हो कै आज इण भरै मेळै माय तिको म्हारी दैन नै हरा देवैलो भैं उण रै सागी ई म्हारी बैन रो ब्याव करुला बघै वो किणी जात रो हुवै। जे म्हारो बाप इण बात नै नी मागसी तो इ म्हा मरजाद अर सगळै बघना नै तोड र एक मिसाल कायम करुला कै आदमी री जात-पात की नी हुया करै है। उण रा गुण अर वरतव ऊचा हुवणा चाईजै। गोपाळसिह इण विचारा माय डुब्योडो हो। अठीनै राजू अर ताडा विचाळै ऊठ री दौड म अबै ताई हुयोडी सगळी दौडा सू तकडी अर तूठी दौड हुय रैया ही। ताडो राजू सू हारणआळी ही पण राजू नै घ्यान आयो कै उण नै इण सू राखी बघावणी है अर वो जाणबूझ र ताडो सू हारण्यो।

अबै ताडो उण रै राखी बाघ रैया ही तो उण रा हाय धूज रैया हा अर राजू उण रै चैरै सामी देख रैयो हो। उण नै तत्वायो कै इण छारी नै तो भैं सुपनै म देणी ही। पण वो इण नै आपरो बैम समज्यो अर बात आई-गई हुयगी।

अबै घुडदौड मे ताडो रो विजयसिह सू मुकाबलो हो। विजयसिह पौजी गमन हो। डील मे घणी पुरतीआळो हा। उछळ-बूद मे उण रो कोइ मुकाबलो नी हो। पण घुडदौड म ताडो उण सू कितरा ई गुणा तेज ही। ताडो रो घोडो हवा दर्द बैप रैया हा। देरफिया लोग ताळ्या री गडगडोट मू ताडो रो हासलो बघा रैया हा। पण ताडो जाण-बूझ र विजय सू हारणी।

विजय रै गाव रा लोग अर दूरे राग रा तेरा विजय नै बाघा मधे उछळ तिको अर उण री जय-जदवार वरणनै लच्छा।

ताडो हंसतै सिनतै चैरै मू आपरै म-वण रै कनै गद। उण रा चरण घूण। वै ताडो नै अमीन दी। उण रो ताड वरण।

ठाकर लाडो री हार रो कारण साफ ताडग्यो । वा जाण हो कै लाडो विनय सू जाण-बूझ र हारी ह । पण इण कारण नै हीराबाई गोपाळसिंह अर ठकराणी नीं समझ सक्या ।

सेठ दुलीचन्द जीत्योडै लागे नै ठाकर र हाथा सू इनाम दिरवा रयी हो । उण टेम गोपाळसिंह विजयसिंह नै पूछ्यो आप कठै रा हो ? आप रा काई नाव है ?

विजयसिंह बतायो 'मैं आप रै पडासी गाव रै ठाकर रो बेटा हूँ । फौज मे लपटीनैन्ट हू । इण दिना मैं छुट्टी आयाडो हूँ ।

गोपाळसिंह मन म राजी हुयो कै अबै बो आपरै याप नै बेघडक हुय र कैय सकैलो कै बाई रो हाथ इण राजपूत फौजी जवान रै हाथा माय देयदयो । जद गोपाळसिंह आपरै बाप नै इण बाबत कैयो तो ठाकर साव टक्को-सो उथळो देवता थका कैयो 'गोपाळसिंह तू टाबर हे । तनै इण मामलै म कीं नीं बोलणो चाईजै ।

बाप रो ऐडो उथळो सुण र गोपाळसिंह उतर्योडै मूढे सू आपरी मा अर हीराबाई कनै आय र बैठग्यो । ठकराणी जद उण नै उदासी रो कारण पूछ्यो तो गोपाळसिंह बतायो कै जी सा रो कैवणो है कै बे बाई लाडो रो हाथ उण फौजी राजपूत रै हाथा मे नीं देवैला जिको बाई सू इण दौड माय जीत्यो है । क्यूकै उण रो ठिकाणो अर घराणो आपणै सू नीचा है । लाडो भी उठै ई खडी गोपाळसिंह री बाता सुण रयी ही । ठकराणी अर हीराबाई रै कीं कैवणै सू पेली ई लाडो गोपाळसिंह नै धीरज सू समझावता थका कैयो भाई सा आप भी भली चिता कर रैया हो ? जिका माईत बेटा री इच्छा माथे अकुस राखै जिका आपरी जाम्योडी बेटा नै एक जिनावर सू बेसी कीं नीं समझै उण नै आपरी मनस्या सू चावै जिके खूटै सू बाध देवै जठै बा ऊमरभर का तो भूखी मरै का उण माथे लाठ्या टूटै पण उण माईता नै इण री कीं चिता नीं हुवै क्यूकै उण माईता नै घर-घराणो देख र बेटा देवणी हुवै है बेटा री मनस्या अर उण रै भलै-बुरै री नीं सोचणियै माईता री बेटा आपरी जवानी नै माम दायीं गाळ देवै जद ताई उण नै घर-घराणो नीं मिळै । मैं ई तो ठाकर सुल्तानसिंह रै घराणो रो खून हूँ । बै म्हनै जिण खूटै सू बाधैला मैं उणी खूटै सू बधूली मैं म्हारै जी सा री मरजी मुजब ई राजी हू । आप इण री कीं चिता नीं करा ।

ठाकर होको लियोडो रावळै रै बारै सड्यो लाडो रै मूढे सू ऐडी सगळी बाता चुपचाप सुण रयी हो । इण बाता सू ठाकर रो मन पिघळग्यो ।

ठाकर मन मे सोच्यो कै जिण अणजाण जिलफ नै तू मन माय पीडा झेल र

कञ्जै रै टुकडै दागी पळी है। निण पातर तू अणभास्या दुस उठायो है । अज उण रा मन रागणा धारा धरम है। पत्रे इण रा कैवणो साव साचा है कै घर मय जलम्माडी बटी जिनावर दागी नी हुवे ह जिगी नै माईत चावै जिकै एटै सू वघ देवै ।

ठाकर रै मन माय विचार आया व जिका माईत घर-घराणा अर ऊच-नीच का हाड-साप अर घराणै री आण-बाण नै लेय र वेट्या रा साख-सवघ टावर रै गुण औगुण नै देया विना ई करै है उण रा नतीजा ऐडा हुया है कै कितरा ई घराणा पणी रै रेळै वैय्या है अर कितरा ई घराणा बरवाद हुय्या है। अबै वगत है घराणा री ऊच-नीच अर छोटै-बडै री धारणा नै मेटणै रो।

ठाकर एडै विचारा मे उळज्योडो आपरी बैठक म आय र बैठयो। बो रात्रै मे नी गयो अर आपरो होको हुडहुडावणनै लाग्यो। ठाकर मन-ई-मन आपरो फैसलो बदळ लियो। पण या आपरै बदळ्योडै फैसले नै किणी सू ई कैवणो नी चावै हो। बो अजू ई चावळ री कीणी नै पूरी सी-योडी देखणी चावै हो।

ठाकर रै गाव मे लाडो नै लेय र बाता हुवननै लागी कै आपणै गाव रै ठाकर री बटी ऐडी तगडी हुवैला कुण जाणतो हो ? पण उठै ई कई जणा कैय रैया हा कै आ आपणै गाव रै ठाकर री बटी नी है। इण लागी रै विचाळै रामूडो नाई भी चुपचाप गड्यो हो। अर जिका हमीदा नै पैलडै दिन ठाकर रो गन बतायो हो उण रो नाव हरखियो हो वो भी उठै ई खड्यो हो। हरखियो बोल्यो भाईडा ठाकर री इण बटी रै बारे म दाळ मे की काळो है। क्यूकै आज सू दस-पन्दरै बरसा पैली म्है एक लुगाई नै देखी जिण रै सूथण पैत्योडी ही अर उण कनै गाभा माय लपटचोड़ा एक टावर भी हो। उण लुगाई नै म्है गढ रो गेलो बतायो हो। उण नै म्है गढ म बडती भी देखी ही। पण गढ सू निकळती नै कोई नी देखी।

एक जणो विचाळै ई बोल्यो 'हरखिया धारी तो वागजाळ अर अचपचोळी बाता करतै-करतै री सगळी ऊमर बीतगी। अर अजू ई तू उणी ढग री बाता कर रियो है। बडती नै देखी अर निकळती नै नी देखी अबै पदाईस बरसा पछै ऐडी बाता रो काई मतलब है ?

उठै खड्या लोग हरखियै री खिल्ली उडावणनै लाग्या। इतरै मे सेठ दुलीचन्द री हबली सू धनजी दरोगा आवतो दील्यो। बै लोग बोल्यो आज धनै नै पकड र पूछो कै जिकी ठाकर रै घर मे बटी है वा विण री है ? अर बै सगळा मोथा मिल र धनजी नै रोड लियो।

धनजी ठाकर रै जोर मायै अकड र बोल्यो आप सगळा बोका हो का गैला

ठाकर लाडो री हार रो धारण साफ ताडग्यो । वा जाणै हा कै लाडा विनय
सू जाण-दूअ र हारी है । पण इण कारण नै हीराबाई गापाळसिह अर ठकराणी नी
समझ सक्या ।

सेठ दुलीघद जीत्योडै लोगा नै ठाकर र हाथा सू इनाम दिरवा रैयो हा ।
उण टैम गोपाळसिह विजयसिह नै पूछ्यो आप कठै रा हो ? आप रा काई नाव
है ?

विजयसिह बतायो 'मै आप रै पडासी गाव रै ठाकर रा बटो हूँ । फौज म
लेपटीनै ट हू । इण दिना म्है टुट्टी आयाडा हूँ ।

गापाळसिह मन मे राजी हुयो कै अब वो आपरै बाप नै बेधडक हुय र कैय
सकैला कै बाई रो हाथ इण राजपूत फौजी जवान रै हाथा माय देयदयो । जद
गोपाळसिह आपरै बाप नै इण घाबत कैयो तो ठाकर साव टक्को-सा उधळा दवता
थका कैया 'गोपाळसिह तू टाबर है । तनै इण मामलै म की नी बालणो चाईजै ।

बाप रो एडो उधळो सुण र गोपाळसिह उतर्योडै मूढै सू आपरी मा अर
हीराबाई कनै आय र बैठग्या । ठकराणी जद उण नै उदासी रो कारण पूछ्या तो
गोपाळसिह बतायो कै जी सा रो कैवणो है के बै बाई लाडो रो हाथ उण फौजी
राजपूत रै हाथा म नी देवैला जिको बाई सू इण दौड माय जीत्यो है । क्यूकै उण
रो ठिकाणो अर घराणो आपणै सू नीचो है । लाडो भी उठै ई खडी गापाळसिह री
बाता सुण रैयो ही । ठकराणी अर हीराबाई रै की कैवणै सू पैली ई लाडो
गोपाळसिह नै धीरज सू समझावता थका कैयो भाई सा आप भी भली चिता कर
रैया हो ? जिका माईत बेटी री इच्छा माथै अकुस राखै जिका आपरी जाम्योडी
बेटी नै एक जिनावर सू बेसी की नी समझै उण नै आपरी मनस्या सू घावै
जिकै खूटै सू बाध देवै जठै बा ऊमरभर का तो भूखी भरै का उण माथै लाठ्या
टूटै पण उण माईता नै इण री की चिता नी हुवै क्यूकै उण माईता नै
घर-घराणा देख र बेटी देवणी हुवै है बेटी री मनस्या अर उण रै भलै-बुरै री
नी सोचणियै माईता री बेटी आपरी जवानी नै मोम दायी गाळ देवै जद ताई उण
नै घर-घराणो नी मिळै । म्है ई तो ठाकर सुल्तानसिह रै घराणै रो खून हूँ । बै
म्हनै जिण खूटै सू बाधैला म्है उणी खूटै सू बधूली म्है म्हारै जी सा री भरजी
मुजब ई राजी हू । आप इण री की चिता नी करो ।

ठाकर होको लियाडो रावळै रै बारै खड्यो लाडो रै मूढै सू ऐडी सगळी
बाता चुपचाप सुण रैयो हो । इण बाता सू ठाकर रो मन पिघळग्यो ।

ठाकर मन म सोच्यो कै जिण अणजाण जिलफ नै तू मन माय पीडा झेल र

काऊनै रै टुकडै दापी पाळी ह । जिण पतर तू अणभास्या दुस्र उठायो है । आज उण रा मन रात्रणा थारा धरम है । पछे इण रा कैवणो साव साचो है कै घर मय जलम्पाडी बेटी जिनावर दापी नी हुव ह जिकी नै माईत चावै जिकै खूटे सू बध देवै ।

ठाकर रै मन माय विचार आया कै जिका माइत घर-घराणा अर ऊच-नीच का हाड-साप अर घराणै री अण-बाण नै लेय र बेट्या रा साव-सवध टावर रै गुण-औमुण न देख्या विना ई करै है उण रा नतीजा ऐडा हुया है कै कितरा ई घराणा पापी रै रळै वैयग्या है अर कितरा ई घराणा वरवाद हुयग्या है । अवै वगत है घराणा री ऊच-नीच अर छोटै-वडै री धारणा नै मटणै रो ।

ठाकर ऐडै विचारा मे उळ्ळ्योडो आपरी वैठक मे आय र वैठ्यो । बा रावळै म नीं गयो अर आपरो होको हुडहुडावणनै लाग्यो । ठाकर मन-ई-मन अपरा फैसलो बदळ लिया । पण वो आपरै बदळ्योडै फैसले नै किणी सू ई कैवणो नीं चावै हा । वो अजू ई चावळ री कीणी नै पूरी सीग्योडी देखणी चावै हो ।

ठाकर रै गाव मे लाडो नै लेय र बाता हुवणनै लागी कै आपणै गाव रै ठाकर री बेटी ऐडी तगडी हुवेला कुण जाणतो हो ? पण उठै ई कई जणा कैय रैया हा कै आ आपणै गाव रै ठाकर री बेटी नीं है । इण लोगा रै विचाळै रामूडा नाई भी चुपचाप खड्यो हो । अर जिको हमीदा नै पैलडै दिन ठाकर रो गढ बतायो हो उण रा नाव हरखियो हो वो भी उठै ई खड्यो हो । हरखियो बोल्या भाईडा ठाकर री इण बटी रै वारै म दाळ म की काळो है । क्यूकै आज सू दस-पदरै वरसा पैली म्है एक लुगाई नै देखी जिण रै सूथण पैर्योडी ही अर उण कनै गाभा माय तपट्योडो एक टावर भी हो । उण लुगाई नै म्है गढ रा गेलो बतायो हो । उण नै म्है गढ मे बडती भी देखी ही । पण गढ सू निकळती नै कोई नीं देखी ।

एक जणो विचाळै ई वोल्यो 'हरखिया थारी तो वागजाळ अर अचपचोळी वाता करतै-करतै री सगळी ऊमर वीतगी । अर अजू इ तू उणी ढग री वाता कर रैयो है । बडती नै देखी अर निकळती नै नीं देखी अवै पदाईस वरसा पछै ऐडी वाता रा काई मतलब है ?

उठै खड्या लोग हरखिये री खिल्ली उडावणनै लाग्या । इतरै मे सठ दुनीचद री हवेली सू धनजी दरोगो आवतो दील्यो । वै लोग वोल्या आज धनै नै पक्क र पूछो कै जिकी ठाकर रै घर म बटी है वा किण री है ?' अर वै सगळा माया मिल र धनजी नै रोड़ लियो ।

धनजी ठाकर रै जार माथै अक्क र बाल्यो आप सगळा थोका हो का गैला

? जिका ऐडी फागडदी बाता करो हो। आप नै बेरो कोनी के आ ठाकर री बेटी हे ? धनजी पूठा उणा सामीं सवाल फेक दियो।

एक जणो बोल्यो अरे ठाकर री बेटी तो हुवता ई मरगी ही नी ? पछे ठकराणी रै बेटी भळै कद हुई ही र धनिया ? क्यू मिजळी बाता करै ? साची-साची बता ।

अबै धनजी थूक गिटतो-गिटतो बोल्यो अरे भई ठकराणी आपरै भाई री बेटी नै खोळै ली ही। पछै बा आपरो दूध पा र उण नै पाळी-पोखी अबै बा ठाकर री बेटी हुई का नीं हुई ?

अबै कई जणा कैवणनै लाग्या 'अरे भई ठाकर री खोळापत बटी हुई। ठाकर री खुद री बेटी तो नीं हुई ?

धनजी उठै सू जिया-तिया आपरी ज्यान बचा र गढ माय आयग्यो। अठीनै रावळै मे ठाकर ठकराणी अर गोपाळसिंह रै बिचाळै लाडा अर विनय नै लेय'र बातचीत चाल रैयी ही। ठाकर बोल्यो विजय रै घराणै ठिकाणै अर जात नै लेय'र म्हारै अर इणा रै बिचाळै सात पीढ्या सू ई साख सम्बन्ध नीं हुयो है पछै म्हे किया करू ?

ठाकराणी बोली टाबर फूठरो है। फौज मे नौकर है। गोपाळसिंह रै जच्योडी है अर छोरी रो भी थोडो-घणो उठै ई मन है। अबै आप री हामळ री दरकार है। पण ठाकर की नीं बोल्यो। पूठो ई आपरी बैठक मे आयग्यो।

चवदै

अठीनै नैणाऊ रो मेळो खिड्या पछै राजूसिंह जिको आपरी बैन ने दूढतो-दूढतो नैणाऊ पूग्यो हो बो उदास मन सू तीन महीना पछै आपरे गाव कानी जाय रैयो हो। उण नै आपरी बैन रो की बेरो नीं लाग्यो हो। इण खातर बो भौत उदास हो।

राजू रै गाव होदा म लालजी री दो वेट्या रा ब्याव हा। गावआळा ब्याव री त्यास्या माय लाग्योडा हा। पण जीवणजी अर पाना री तो राजू रो बिना कैया घर सू निकळ जावणै सू अर तीन महीना ताई पूठा नीं आवणै रै कारण हालत ही खराप ही। पाना अर जीवणजी रै बिचाळै रोज कळै हुवती ही। उणा रो खावणा-पीवणो हराम हुय रैयो हो। धोडी-घणी राजू रै बारै मे गावआळा नै भी चिता ही। पण गावआळा नै जीवणजी सू की लणो-देणो कोनी हो।

छोगजी अर लालजी रा घर गाव माय धापतै-फाटतै घरा माय सू हा। पछै लालजी तो गाव रो बीहरो हो। लाग नै ब्याज माथे पइसा दौरतो हो। पण बो किण सू ई बेहक रा पइसा नीं लेवतो हो। उण री बट्या रै ब्याव मे पूरो गाव काम-काज माथे लाग्योडो हो। ब्याव आडै अजू ई आठ-दस दिन बाकी हा।

राजू आपरै घरै पूग्यो। पाना घणी राजी हुई। जीवणजी राजू नै दख र राजी तो नीं हुयो पण उण री चिता मिटगी। राजू रै हाथ पर मेळै मे बघायोडी राखी अजू ई वाधोडी ही। जिण नै जीवणजी देख तो ली पण राजू सू की नीं कैयो। जीवणजी राजू रो बो हाथ गडासै सू बाढण री ताक मे हो। जीवणजी सोच्यो कै ओ म्हारै मना करणे रै पछै ई राखी बधा र आयो है ? अबै म्है इण रो हाथ ई बाढ न्हावूला।

राजू नै दादै री इण मनस्या रो बेरो पडग्यो। बो लालजी री कोटडी माय ब्याव रो काम करावणनै लाग्यो। पण जीवणजी जाण्या कें लालजी री छोरथा रै

ब्याव पडै ता घर आवतो । देखू, कितरा क दिन ओ आपरै हाथ नै बचाव है ।

एक दिन गापाळ आपरै बाप न कैया 'जी सा अरै म्है थोड दिना पडै मुम्बई जाऊला । जे आप रो हुकम हुवै ता म्ह अर लाडा एक दिन मिकार माथे जावा । उठै म्है बाई री निसाणैबाजी नै भी देखूला अर शिकार भी लेय आवाला । सुण्या हे वै बाई जिण भात ऊठदौड अर घुडदौड मे हुसियार है उणी भात निसाणैबाजी म भी तकडी है ।

ठाकर रै जचगी अर उणा नै सिपार माथे जावण री इजाजत दे दी । दूज दिन दोनू बैन-भाई दो घोडा लिया अर आप आपरी बढूका ले र सिवार माथे निकळग्या ।

जोग-सजोग सू उणा नै दो हिरण दीरया । दानू बैन-भाई उणा रो लार करता थका अळधी-अळधी दिसावा कानी फटग्या । फटचा ता एडा फटचा कै दोना नै इ एक-दूजै रो बेरो नी लाग्यो । अर दोनुवा रै ई हिरणिया हाथ नी आया । अर भूषा-तिस्सा री हालत बिगडी जिकी पासती मे । छेकड गोपाळसिह तो दो घडी रात गया पडै घरै पूग्यो पण लाडो रो की अतो-पतो ई नी लाग्यो ।

अबै पूरो गढ चिता माय डूबग्यो । गढ मे उथळ-पुथळ हुवणनै लागी । ठकराणी अर हीराबाई री हालत तो देखणजोग ई नी ही । पूरो गढ रातभर जाग रैया हो । लोग-वाग असवाडै-पसवाडै री रोही म डूढ रैया हा । पण लाडोबाई रो तो की बेरो ई नी लाग रैया हो ।

ठाकर सोच्यो टाबरा नै घणी छूट दवणै सू कदैई-कदैई मा-बाप नै अणकैयी अणूती चिता अर झींझटा रो सामेळो करणो पडै पण काई करू म्हारो राम निवळग्यो हो जिको म्है इण दोनू बैन-भाया नै छूट दे दी ही । दिनूगै भास पाटता ई सेठ दुलीचंद आयग्यो । बो आपरै सागै एक पागी (खोजी) नै भी ल्यायो । ठाकर नै लाडकवर नै दूढण सारू उठै सू जीप लेय र टुरण री बात कैयी । जिण बेळा ठाकर दुलीचंद बो पागी अर गोपाळसिह जीप ले र जावणनै लाग्या तो ठकराणी अर हीराबाई भी जिद कर र उणा रै सागै जीप म बैठग्या ।

ठाकर मन मे तेवडी कै सगळा सू पैली विजयसिह रै गाव चाला स्यात लाडा उठीनै नी चली गई हुवै । बै सगळा विजयसिह रै गाव पूग्या । विजयसिह आपरै घर माय हो । विजयसिह उणा नै इण भात देख र हक्को-बक्को रैयग्यो । जद विजयसिह नै विगत बताई तो विजयसिह कयो 'लाडकवर अठै तो नी आई । अर बो चिता जताता थको कैयो 'जे आप रो हुकम हुवै तो म्है आप रै सागै चालू अर आप री मदद करू । क्यूकै धाडो-घणो म्है भी पागी रो काम जाणू हू । स्यात म्है लाडो रै घोडै रै खोजा सू लाडो रो बेरो कर सकूला ।

सेठ दुलीचन्द ठाकर नै कैया 'ठाकर सा पागी ता एक सू दा भला । इण सू आपा नै आपणै काम म साराई रैसी ।

ठाकर हामठ भरती अर विजयसिंह उणा रै सामै हुग्या । सेठ दुलीचन्द नै विजयसिंह सू उणी दिन सू लगात्र हो जिण दिन घो लाडो सू घुडदौड मे जीत्यो हो ।

अबै बै सगळा जीप म । जीप उजाडा में धोरा मे लाडा रै घाड रै साजा-खाजा चाल रैयी ही । उणा सामी एक खुलो अर सूना खाड हो जिण मे जीप नै कदैई गोपालसिंह तो कदैई विजयसिंह चला रैया हा । पण लाडा रो अबै ताई की बरो नी लाग्यो ।

लाडो रै घोडै रै साजा माथै चालती-चालती जीप जद हादा गाव री काकड म बडी तो हीराबाई रा होस उडणनै लाग्या । हीराबाई ठकराणी नै जीप रकवाणै खातर कैया । पण जीप आपरी गति माथै चालती रैयी । अबै हीराबाई ठकराणी नै भळै कैयो 'मा सा अबै आपणी जीप उण गाव मे जाय रैयी है जठे लाडो जलमी ही । अर इण रा दादो-दादी इणी गाव मे है । अठै रा लोग म्हनै पिछाण लेवैला तो आपा सगळा सारू एक नूवो झींझट हुय जावैला ।

हीराबाई री आ बात ठाकर रै काना माय पडी ता ठाकर विजयसिंह नै कैयो विजयसिंहजी जीप रोको । जीप रकगी । ठाकर आगै कैया अरे भई ओ गलो बढळ सको हो काई ? विजयसिंह अर सामै आयोडो पागी बोल्यो 'ठाकर सा घोडै रा सोज ओ सामी दीतै जिकै गाव म गयोडा-सा लागै है । अर लाडो स्यात इण गाव मे ईज हुवैला । पछै सिद्ध्या भी पड रैयी है । रातबासो आपा सगळा अठै ई लेवाला ।

ठाकर हीराबाई री बात रो भेद किणी रै सामी नीं खोल्यो । मन म साच्यो मौका है हीराबाई री झूठ-साच रो भी बेरो पड ज्यासी अर जे कीं लैयी हुवैला तो बगत देख र बात कर लेस्या ।

सेठ बोल्यो 'ठाकरा अबै कोई दूजो उपाय नीं है । म्हारो जीव कैवै है बै लाडो आपा नै इण गाव मे मिल ज्यासी । पछै घोडै रा साज भी ता इणी गाव मे बड रैया है । ठाकर उण री बात मानती अर जीप गाव कानी चाल पडी ।

पन्दरै

मिठ्या पड़गी ही। गाव रै घरा मे चूल्हा अर हारा सू उठतो घूवा अर गौधूळी सू गुदळायोडो सगळो गाव अघारे मे इबतो जय रैया हो।

गाव मे जीप रै बडणे सू पैली बद्दूक घालण री आवाज सुणीनी। जीप भट्टै रफी। बद्दूका री गोळ्या री साय साय बरती आवाजा घणी आवणनै लागी। गाव रै माय सू सुणीजतो करळाटा उणा रा कान खड़ा बर रैयो हो। उणा नै लाग्यो जणै लोग आपरी ज्यान बचावण ग्यातर अठीनै-उठीनै भाग रैया है।

इतरै म गाव माय सू भागतो एज आदमी उणा नै दील्या। वै उण नै पूछयो ता बो डरतो-डरतो बतायो वै गाव मे ठाकर लालजी री बेट्या रो ब्याव है। वण मौनै डाकू गाव नै घेर राय्यो है। वै लूट-मार कर रैया है। गोपाळसिंह अर विजयसिंह आप-आपरी बद्दूका मे गोळ्या भरली अर गाव री मदद सारू तयार हुयग्या। ठाकर भी उणा नै इजाजत देय दी।

सेठ सोच्यो जद मौत रै मूढे आय ई गया हा तो अबै गाव री मदद बरणो मिनत्र रो धरम है। ठगराणी आपरी बेटी री धिता कर रैयी ही। पण हीराबाई अबै गाव म बेगी बडणे री उतावळ कर रैयी ही। हीराबाई गाव री एक-एक गळी जाणे ही। वा जीप नै सीधी ठाकर छोगजी री कोटडी आगै लेजाय र दकवाई।

उठै उणा नै बतायो कै ठाकर छोगजी लालजी जीवणजी अर इणा रै घरा री लुगाया पताया नै अर गाव रै बीजै दीरतै लोगा नै डाकू रौड राख्या है। अर उणा नै मार रैया है। पीट रैया है। एक छोरी मरदानै भेस म घोडे पर चढ्योडी एकली ई उण डाकुवा रो मुकाबला कर रैयी है।

वै देस रैया हा नै गाव मे भागमभाग बुरी तरिया सू मच्योडी है।

अवै गापाळ अर विजय रो खून उबळणनै लाग्यो। वै दानू बद्दूका लेय र उण ठौड कानी जोर-जार सू हेला मारता भाग रैया हा कै लाडो म्हे आयग्या हा

लाडो म्हे आयग्या हा तू हिम्मत मत हारी तू हिम्मत मत हारी । व दानू
खाया-ग्याथा भागता उण ठोड पूग्या जठ लाडा एकली डाकुवा सू लड रैयी ही ।

उद उणा री जीप गाव म बडी ही तो गावआळा भी उणा री जीप नै डाकुवा
री जीप समझी । अर वै डरग्या हा । पण उणा रै सागै चोखै गाभा माय लुगाया नै
दखी । फर विनय अर गापाळ नै लाडा लाडो हेला मारता अर जठे मुठभेड हुय
रैयी ही उठीनै भागता देख्या ता गाव रा घणकरा लाग उणा रै तारै डाकुवा कानी
भागणनै लागग्या ।

अनै लाडो री हिम्मत बधर्गी । पण णिण बेळा डाजू, राजूसिह नै लाडो कानी
भागता देख्यो । अर उण रै तारै जीवणजी नै भागता देख्यो तो डाकू आपरी गोळी
राजूसिह पर दागी । इण बेळा राजूसिह नै वचावण खातर लाडो बीच मे आयी ता
वा गोळी लाडो रै जीवणे पण री पीडळी मे आय र लागी । जीवणजी अर राजू तो
दानू ई वचग्या । पण लाडो घायल हुय र पडगी ।

अठीनै गापाळसिह अर विजयसिह डाकुवा रै सामी मोरचा बाध लियो अर
जम र गोळ्या चाळणनै लागी । डाकू घबरायग्या । की उणा माय सू घायल हुयग्या ।
कई जणा वचग्या । पछै डाकू उठै सू आपरी ज्यान बचा र रात रै अधेरै माय भाग
छूट्या । पण गोपाळ अर विजय अजू ई मोरचा सभाळघोडा हा । गाव रा लोग
जोर-जार सू हाको कर रैया हा 'मारो मारो डाकुवा नै मारो ।

उठीनै घायल हुयोडी लाडा नै जीवणजी आपरी छाती सू लगा-लगा र लाड
करतो कैय रैयो हो कै बेटी तू बेटी नीं कोई देवी है । तू म्हारा अर म्हारै राजू
रा प्राण बचा र म्हारै माथै जिको उपकार करत्यो है म्है उण रै बदळै तनै काई
देवू ? धारै मात-पिता नै धिन । धिन है बो घराणो जठे धारै जैडी बेटी जलम
लियो । बेटी धिन है उण रात नै जिकी रात धारै जैडी सूरमा अर लूठै हासलै री
बेटी नै जलम दियो अर धिन है उण मा नै जिकी तनै जलम दियो ।

लाडो जीवणजी रै लाड अर बखाण री परवा कर्या बिना ई उण घायल
अवस्था मे वा लालजी छोगजी अर बीजे लोगा नै डाकू बाध र छोडग्या हा उणा
नै खोलण म लागी । जीवणजी ऐडी सगळी बाता देख रैयो हो । बो आपरी लुगाई
पारा नै जिकी बुरै हाल म उण रै सागै ई ही उण नै कैय रैयो हो देख देवै री
मा देख बेटी हुवै तो ऐडी जिकी एकली पूरै गाव री ज्यान बचाती अर घायल
हुयोडी सेरणी दापी उण री रिस अजू ई उण रै डील माय नावड नी रैयी है । देख
आ किण पुरती सू सगळै लोगा नै बचावण खातर लाग रैयी है ।

जीवणजी कैयो देवै री मा आज म्है अर तू ता मरता ई । पण जुलमी

डाकू आपण राजू न भी जीवता नीं छाडता पछै आपणो ता नावगा दस अर घराणा ई मिट ज्यावता। वाह रे भगवान वाह दुनिया म बटी भी अडी हुया कर है ! आ ता म्हन ठा ई कोनी हा।

गपाळ अर विजय लाडो अर उणा लाग कनै पूग्या अर वै लाडो नै घायल हुयोडी देवी ता उणा रा होस उडग्या।

विजय घायल हुयाडी लाडा नै आपरै हाथा माय लियाडा उण रै साग गापाळ बन्दूका नै उठायाडा अर गाव र घणकर लाग माय छोगजी लालजी अर बीना लोग लार-लारै चाल रेया हा। गलै म जीवणजी री कोटडी ई नैडे पडै ही। छागजी बैया इण बाई नै जीवणजी री काटडी म बिठा र पैली पाटा-पाळी करदयो पछै म्हारी कोटडी चालस्या।

अबै जीवणजी अर पाना लाग नै कैवणनै लाग रैया हा धिन-घडी धिन-भाग म्हारा जिको एडी हीरै जडी वटी रा पग म्हारै घर माय होय रया है। अबै म्हे इण नै कठै क राखा ?

राजू चितवगा-सो लाडा गोपाळ अर विजय नै देख रैयो हो कै ऐ लोग हुवणा ता बै लाग ई चाईजै जिका नै नैणाऊ गाव मे म्हे देख र आयो हो। पण आ जाण-चीण काढण री घडी नीं है। अब तो सगळा सू पैली इण बाई री ज्यान बचै एडो उपाय हुवै तो आछो है। पछै ऐ सगळी बाता पूछूलो।

उठीनै छोगजी री कोटडी म जद ठाकर-ठकराणी कनै लाडो रै गोळी लागणै अर घायल हुवणै री बात पूगी तो उणा री चिता रो पार नीं हो।

लाडा री पीडळी म बन्दूक री गोळी नीं ही। कोरो घाव हो। जिण माथै गाव रै हिसाब सू पाटा-पोळी हुय रैयी ही अर लाडो होस म आयगी ही। बा आपरी मा सा हीरा बाई जी सा अर काकोसा दुलीचन्दजी सू मिलण खातर उतावळी हुय रैई ही।

इण भात दिन ऊगयो। ठाकर ठकराणी हीराबाई सेठ दुलीचन्द सगळा लाडो कनै जीवणजी री कोटडी पूग्या। आगै आधै सू घणो गाव रातभर जागै हो। छागजी अर लालजी भी उठै ई हा।

अब हीराबाई सगळा सू पैली छागजी अर लालजी नै मुजरो करयो। पछै जीवणजी अर पाना नै। ए सगळा लोग हीराबाई रै भेस मे हमीदा नै झट पिछाणली। अर आ बात जद गाव म पूगी ता एक गाव रा दा गाव उठै भेळा हुयग्या। जीवणजी री कोटडी काठी भरीजगी।

हमीदा हीराबाई रै रूप मे समूच गाव र सामी सीनो ताण्योडी सरणी दायीं ऊभी ही। छोगजी अचरज सू पूछ्या हमीदा तू ?

‘हा ! म्हा हर्मीदा । आप री दाग हर्मीदा । आप री गाव री दाग हर्मीदा ठाकर सा । हर्मीदा री आवाज म्हा ठाकर हो । सा-सा री । मा-मा जोग हा ।

अबने जीवणजी भी उणी ढग सू पूछयो तू हर्मीदा है ? जीवणजी री पाटघडी आम्हा पाटघडी रैयगी ।

अबे हर्मीदा बोलणने लागी ‘हा जीवणजी बाबो सा म्हे हर्मीदा हू । आ आप री पोती आप री देवे अर पारा री बटी । ताडो कानी इसारो कर र कैयो । पछे बा बत्तावणने लागी ‘ए नैणाऊ ठिगण रा ठाकर सुत्तानिह । ऐ इणा रा जाडावत ठगरणी सा । ऐ लाग म्हुने सरण दी । इण नै आपरी बटी बणा र पळी-पोरणी । पछे हर्मीदा बोली ‘म ठाकर सा रा बेटा गोपळसिह । इणा री सागे इणा री पडासी गाव री ठाकरा रा बजर विजयसिह । अर ऐ नैणाऊ गाव रा रोठ दुलीचदजी ।

सगळो गाव-राव हर्मीदा कानी अर ताडो कानी अचरज सू देव रैया हा । हर्मीदा री बाता सगळा चुपचाप गौर सू सुण रैया हा । नेजू भीड मे लड्या सोच रैया हो के अबने भाभी बाजी मारती ।

हर्मीदा जीवणजी री नैडे जाय र सगळे गाव नै सुणावती थकी रैया ‘जीवणजी बाबो सा आ बा ई बेटा है जिकी रै प्राणां रा आप प्यासा हा । आ बा ई बेटा है जिकी री वैना अर भुवावा नै आप आपरे घराणे री आप री बळी चढाई ही । आ बा ई बेटा है जिकी रा मा अर बाप आप री घराणे री पापी रीत रै कारण आधी ऊमर म गया परा । आ मा करणी अर लक्ष्मी रै रूप मे बा ई बेटा है जिकी आज दुरगा काळी अर चण्डी रै रूप में डाकुवा माथे टूट पडी अर पूरे गाव री स्थान ई नी जयान बचाइ है ।

‘जय-जयकार बोलो इणा ठाकर अर ठकरणी री जिका मारार घरम नै पल्ले राख र एक अणजाण मिनख रै अस नै आपरी बेटा बणाई । उण नै पाळ-पोस र बडी करी । अर उण रा वितरा ई रूप सवारथा वैवता-वैवता हर्मीदा परसेवे सू बुरी तरिया भीजगी ही । उण री डील माय एव घून्णी-सी हुय रैई ही । पछे बा पाना कानी मुडी अर धीरज अर प्यार सू कैयो ‘मा सा जे इण री सागे हुपोडो भाई जीवे है तो आप देगो के उण री जीवणे पग रै पजे माथे अर इण बाई री जीवणे पग रै पजे माथे एक जेडो घोळे लसणिये रो दाग है ।’

पछे बा सगळा कानी मुड र बोली ‘म्हे ताडो री मा सू बाबो कत्यो जिण री लाज ऊपरलो राखी है । अबे म्हे खुदा रै घरै ताडो री मा पारो नै म्हारो मूढो दिखावणजोग हूँ । अर उण नै उठै जाय र कैवली के थारी बेटा जीवे है थारी बेटा नै मालिक बचाली है । हर्मीदा बोलती-बोलती एकदग बढ हुयगी । अर उण रो डील बरफ-सो ठडो हुयग्ये ।

हमीदा री इण भात मौत न देख र लाग हन्का-वन्का रैयग्या । कइ जणा ता भाठै दर्यी हुयग्या अर कई जणा मे सुन बापरगी ।

अठीनै लाडा रो इण भात मिनणो अर उठीनै हमीदा रो इण भात मरणा सगळी गाव नै लाग रैयो हा जाणै बादळा री घणघोर घटा रो मडाण हुया पण सूकी परती तिस्सी री तिस्सी रैयगी ।

लाडो ठाकर अर ठकराणी री छाती माय आपरो तिर देय र कूक रैयी ही अर वय रैयी ही- 'जी सा आ काई हुय रैया है ? नीं जी सा नीं मा सा म्है थारी बटी हूँ । म्ह थारी बटी हूँ । हीरासाई जाता-जाता म्हारै सागै ओ वाई धाम्ना करग्या ?

ठाकर-ठाकराणी लाडो नै पुचकार रैया हा अर कैय रैया हा नीं बेटा तू म्हारी बेटा है । जीवणजी अर पाना थारा दादो सा अर दादी सा है ।

पण बा कैय रैयी ही नीं जी सा- नीं जी सा ।

राजूसिंह बाल्या 'बाई सा बाई लाडकवर आप म्हारा वैन हो । आप म्हारै राखी बाधी ही नी । सुपनै म भी अर उण दिन ऊठा री दौड मे म्है आप सू राखी बधावण खातर जाण-यूश र हारयो हो । पछै ओ देगो म्हारै जीवणै पग माथै अर आप रे जीवणै पग माथै एक-सो दाग है । सगळा लाग देख्यो बात बिलकुल साची है ।

अठीनै गोपाळसिंह सोच्या एक दिन मुम्बई मे म्हनै मामोसा थोडो-सा बतायो तो हा पण म्है उणा री बात नै मसकरी समझ र कदैई म्हारी मा सा का जी सा नै नीं पूछयो ।

सेठ दुलीचंद सोच रैयो हो कै ठाकर-ठाकराणी इतरा गैरा अर मानसैआळा मिनस है ओ म्है नीं जाणतो हा । वो ठाकर-ठाकराणी नै मन ई मन निवण कर रैयो हो ।

विजयसिंह चुपचाप सड्या सगळी वाता देख रैयो हो अर सुण रैयो हो । उण रै मन माय हमीदा रै त्याग अर मिनस धरम री पाळणा करणै रै धीरज नै लेय र अथाग श्रद्धा ही ।

छोगजी लालजी अर गाव रा लोग बात री सच्चवाई नै ताडग्या । सगळा री आख्या माय हमीदा खातर आसू हा । छोगजी लोगा नै कैयो 'हमीदा तुगाई रै रूप मे एक देवी ही । उण रै त्याग अर सकळप री दुनिया माय घरचा चालसी अर अमर रैसी । अबै ऐडी त्याग री देवी री थिर जुगती करणो गाव रो धरम है । म्हारी ऐडी

राय हे व इण री कबर पारो रै समसाण रै नेडी बणाई जावै । सगळै लोगा रै छागजी री बात जचगी । हमीदा नै पारो रै नडै सदा खातर कबर मे सुवाणदी ।

उण रै बाद ठाकरा री आपस मे बातचीत हुई । सगळी जाण-चीण मे होदा अर नैणाऊ रै ठिकाणा रो आपस म भाईपा हो अर एक ई गोत रा राजपूत हा । विजयसिंह उण घराणै सू हा जठै जीवणजी री भूवा दादी दियोडी ही । जिण रै दुख रै कारण सू जीवणजी रै घराण म बेटचा नै हुवता ई मारण री रीत पडगी ही । पण अबै जमानो अर बगत बदळघोडो हो । गोपाळसिंह अर राजूसिंह बोच्या अबै पीढ्या री इण दुसमणी अर म्हारै घराणै री इण खाडीली रीत न म्हे म्हारी बाई लाडो नै विजयसिंह नै देय र तोडाला । जीवणजी री कोटडी मे लाडो नै विजयसिंह नै देवण री हामळ भरीजगी ।

पण अजू ई एक फैसलो और बाकी हा कै नैणाऊ रै गढ अर होदा रै जीवणजी री कोटडी रा आगणा लारली चार-पाच पीढ्या सू कजारा है । अबै बाई लाडो री चवरी किण रै आगणै मडै ? सगळा बैठ र फैसलो करचो के बाई लाडो रो ब्याव ता ठाकर सुल्तानसिंह रै आगणै हुवैला अर लालजी री दो बेटचा माय सू एक री चवरी ठाकर जीवणजी रै आगणै मडैला ।

अबै ठाकर आपरै गाव नैणाऊ पूग्यो । लोग-बाग बाई लाडा नै लेय र आवणै री खुसी मे गढ माय भेळा हुवणनै लाग्या । सगळा नै बात रो बरो पडचो । अबै हरसियो बोल्यो 'रे म्हेँ ता गाव नै कैयो तो म्हारी बात कोई नी मानी । अर रामूडो नाई बोल्यो 'म्हारो तो पेट रो आफरो म्हारै माय रैयग्यो । धनजी हमीदा रो सुण र चताचूक होयग्यो । कई दिना ताई रोटी नी खाई । लाडो रै ब्याव रो सुण र बनेसिंह मुम्बई सू आयग्यो ।

जद हमीदा रै त्याग अर पारो रै धीरज अर सबर री बाता असवाडै-पसवाडै रै गावा ताई पूगी तो लोग-बाग उठै थोडे दिना माय एकै कानी पारो रा मिदर अर एकै कानी हमीदा री कबर पक्की बणा र उणा री पूजा अर मानता करणनै लाग्या ।

जीवणजी रोज उठै आवतो अर अरडावतो कै 'म्हेँ पापी हूँ म्हेँ हत्यारो हूँ म्हेँ तुलमी हूँ म्हेँ माफ करदै पारो म्हेँ माफ कर दै हमीदा ।

यो पारा रै मिदर रै पगोथिया सू अर हमीदा री कबर सू रोज माथो पोडतो-फोडतो नी गणै कद इण ससार सू चल बस्यो ?

हमीदा री वण भात मात नै देख र लोग हजका-वजका रयग्या । कइ जणा तो भाठे दयीं हुयग्या अर कई जणा म सुन बापरगी ।

अठीनै लाडा रो इण भात मिलणो अर उठीनै हमीदा रो इण भात मरणो सगळै गाव नै लाग रैयो हो जाणै बादळा री घणाघोर घटा रो मडाण हुयो पण सूकी घरती तिस्ती री तिस्ती रैयगी ।

लाडा ठाकर अर ठकराणी री छाती माय आपरा सिर देय र कूक रैयी ही अर कय रैयी ही- 'जी सा आ काई हुय रैया है ? नीं जी सा नीं मा सा म्हें धारी बटी हूँ । म्हें धारी बेटा हूँ । हीराबाई जाता-जाता म्हारै सागै आ काइ धाखा करग्या ?

ठाकर-ठकराणी लाडो नै पुचकार रैया हा अर कैय रैया हा 'नीं बेटा तू म्हारी बेटा है । जीवणजी अर पाना धारा दादो सा अर दादी सा है ।

पण बा कैय रैयी ही नीं जी सा- नीं जी सा ।

रासूसिंह बोल्यो 'बाई सा बाई लाडकवर आप म्हारा बैन हो । आप म्हारै राखी बाधी ही नीं । सुपनै मे भी अर उण दिन ऊठा री दौड मे म्हें आप सू राखी बधावण खातर जाण-बूझ र हारयो हो । पळै ओ देखो म्हारै जीवणै पण माथै अर आप रै जीवण पण माथै एक-सो दाग है ।' सगळा लोग देख्यो बात बिलकुल साची है ।

अठीनै गोपाळसिंह साच्यो एक दिन मुम्बई मे म्हनै मामोसा थोडो-सो बतायो ता हा पण म्हें उणा री बात नै मसकरी समझ र कदैई म्हारी मा सा का जी सा नै नीं पूछ्यो ।

सेठ दुलीचन्द सोच रैयो हो कै ठाकर-ठकराणी इतरा गैरा अर मानखैआळा मिनख है ओ म्हें नीं जाणतो हो । बा ठाकर-ठकराणी नै मन ई मन निवण कर रैयो हो ।

विजयसिंह चुपचाप खडयो सगळी बाता देख रैयो हो अर सुण रैयो हो । उण रै मन माय हमीदा रै त्याग अर मिनख धरम री पाळणा करणै रै धीरज नै लेय र अधाग श्रद्धा ही ।

छोगजी लालनी अर गाव रा लोग बात री सच्चाई नै ताडग्या । सगळा री आख्या माय हमीदा खातर आसू हा । छागनी लोगा नै कैयो 'हमीदा तुगाई रै रूप मे एक देवी ही । उण रै त्याग अर सकळप री दुनिया माय चरचा चालसी अर अमर रैसी । अबै ऐडी त्याग री देवी री धिर जुगती करणो गाव रो धरम है । म्हारी ऐडी

राम है के इण री कबर पारा र समसाण रै नैडी घणाइ जावे । सगळें लोगा रै छगनी री बात जचगी । हमीदा नै पारो रै नडें सदा यातर कबर म सुवाणदी ।

उण रै बाद ठाकरा री आपस मे बातचीत हुई । सगळी जाण-धीण म होदा अर नैणाऊ रै ठिकाणा रो आपस मे नाईपा हो अर एक ई गोत रा राजपूत हा । विजयसिंह उण घराणै सू हा जठै जीवणजी री भूवा दादी दियोडी ही । जिण रै दुख रै कारण सू जीवणजी रै घराण मे बेट्या नै हुवता ई मारण री रीत पडगी ही । पा अवै नमाना अर बगत बढच्छाडो हो । गोपाळसिंह अर राजूसिंह पोत्या अवै पीत्या री इण दुसमणी अर म्हारै घराणै री इण खाडीली रीत न म्हे म्हारी बाई लाडो नै विजयसिंह नै देय र ताडाला । जीवणजी री कोटडी म लाडो नै विजयसिंह नै देवण री हामळ भरीजगी ।

पण अजू ई एक फैसला और बाकी हा के नैणाऊ रै गढ अर होदा रै जीवणजी री कोटडी स आगणा लारली चार-पाच पीढ्या सृ कवारा है । अवै बाई लाडा री चवरी किण रै आगणै मडै ? सगळा वैठ र फैसलो करयो के बाई लाडो रो ब्याव ता ठारु र सुल्तानसिंह रै आगणै हुवैला अर तालजी री दो बट्या माय सू एक री चवरी ठाकर जीवणजी रै आगणै मडैला ।

अवै ठाकर आपरै गाव नैणाऊ पूग्यो । लोग-बाग बाई लाडो नै लेय र आवणै री सुसी मे गढ माय भेळा हुवणनै लाग्या । सगळा नै बात रो बेरो पडयो । अत्रै हरखियो बोल्यो 'रे म्हें तो गाव नै कैयो तो म्हारी बात कोई नी मानी । अर रामूडा नाई बोल्यो 'म्हारा तो पेट रो आफरो म्हारै माय रैयग्यो । धनजी हमीदा रो सुण र चेताचूक होयग्यो । कई दिना ताई रोटी नी प्याई । लाडो रै ब्याव रो सुण र बनेसिंह मुम्बई सू आयग्यो ।

जद हमीदा रै त्याग अर पारो रै धीरज अर सवर री बाता असवाडै-पसवाडै रै गावा ताई पूगी तो लोग-बाग उठै थोडै दिना माय एकै कानी पारा रो मिदर अर एकै कानी हमीदा री कबर पक्की वणा र उणा री पूजा अर मानता करणनै लाग्या ।

जीवणजी रोज उठै आवतो अर अरडावतो के 'म्हें पापी हूँ म्हे हत्यारा हूँ म्हे जुलमी हूँ म्हनै माफ करदै पारो म्हनै माफ कर दै हमीदा ।

यो पारो रै मिदर रै पगोथिया सू अर हमीदा री कबर सू रात माथे पाडता-पोडतो नी गौ कद इण ससार सू चत बस्यो ?

